

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे.

विषय सातव

दा. क्र. १०७५

IRBK-0118815

IRBK-0118815

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
सिने न केल्यास घटना नियम क्र. ५ [८] नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा
जर्गणी भरावी लागेल.

1861 701 6 11

1 JUL 1981

1 JUL 1 81

15 AUG 81

9 SEP 81

25 OCT 1981

4 NOV 1981

30 JAN 1982

2861 2011 7

2 JUL 1981

3 OCT 1982

6 JAN 1983

29 APR 1983

29 OCT 1983

(क. मा. प.)

५०००-४-८०

७१२०६
९८८९५
२३१६७

कां ती

मधुकर तोरडमल

IRBK-0118815

IRBK-0118815

मॅ जे स्टि क
बुक स्टॉ ल

पहिली आवृत्ती : एप्रिल १९८१

मूल्य : ७-५० रुपये

सेन्सॉर नं. डी आर् एम् ६८०/१९८०

प्रकाशक :

केशव विष्णु कोठावळे, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, गिरगाव, मुंबई ४

मुद्रक :

अ. के. कोठावळे, ॐ मुद्रणालय, २५० अ, शनिवार पेठ, पुणे ३०

मुखपृष्ठ : जयंत ताडफळे

साठी परवानगी : प्रा. मधुकर तौरडमल,
ज्ञानदेवी', साहित्य सहवास, वांद्रा (पूर्व), मुंबई ५१.

प्रस्तावना

जॉर्ज ऑरवेल यांची 'अॅनिमल फार्म' ही कादंबरी मी विद्यार्थि-दशेत वाचलेली. त्या कादंबरीवर 'नाटक' वेतलं जाऊ शकेल, अशी कल्पना त्या वेळी मला आली नाही आणि त्यानंतरही नाही. ही कल्पना माझ्या डोक्यात भरवली पुण्याच्या 'ड्रॉपर्स' या संस्थेचे श्री सुधीर मुंगी व श्री. अनंत कुलकर्णी यांनी. त्यांच्या अमाप उत्साहाचा, जिद्दीचा आणि धडपडीचा माझ्यावर असा परिणाम झाला, की माझ्या दैनंदिन धावपळीतून, सतत चाललेल्या नाट्यप्रयोगांतून आणि अन्य व्यावसायिक अडीअडचणींतून वेळात वेळ काढून 'ड्रॉपर्स' साठी ही कादंबरी नाट्यरूपात बसवायची, असा विचार मी पक्का केला. पण ज्याच्या पायाला 'चाकं' बांधलेली असतात, अशा माणसाच्या मनाला विचार आणि त्याची प्रत्यक्षातली अंमलबजावणी यांत कधी कधी कमालीचं अंतर पडू शकतं. अनेक विचार जागच्या जागी पडून राहतात आणि याच्या पायाची चाकं त्याला तिसरीकडेच घुमवीत असतात. पण या वेळी योग जुळून आला. नाट्यप्रयोग, चित्रपटाचं शूटिंग, दौरे या सर्व व्यापांतून मिळेल तसा वेळ काढून शेवटी 'क्रांती' हे रूपांतर 'ड्रॉपर्स' च्या हवाली केलं. त्यांनी अत्यंत उत्साहानं आणि अपार मेहनत घेऊन प्रयोग उत्तम उठविला. माझ्या आणि त्यांच्या स्वतःच्या कष्टांचं चीज झालं. या नाटकाच्या गुणांचं श्रेय सुधीर, अनंता व 'ड्रॉपर्स'चं आहे. लिलाणातच्या दोषांना अर्थात सर्वस्वी मी जबाबदार आहे. माझ्या बाजूनं सांगायचं, तर इतकंच सांगेन, की माझ्या अपरिहार्य अशा घाईगर्दीच्या जीवनात जेवढा म्हणून विचार आणि प्रयत्न करता आला, तेवढा करून मूळ कादंबरीला नाट्यरूपात उभं करताना जास्तीत जास्त न्याय देण्याची मी शिकस्त केलेली आहे.

नाटक लिहून घेतल्याबद्दल श्री. सुधीर मुंगी व श्री. अनंत कुलकर्णी यांचे, निर्मिती केल्याबद्दल 'ड्रॉपर्स'चे आणि पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध केल्याबद्दल श्री. केशवराव कोठावळे यांचे मनःपूर्वक आभार.

मधुकर तोरडमल

जॉर्ज ऑरवेल यांच्या 'अनिमल फार्म' या विख्यात कादंबरीवर आधारित 'क्रांती' या नाटकाचा पहिला प्रयोग 'ड्रॉपर्स', पुणे या नाट्यसंस्थेतर्फे गुरुवार दि. २० नोव्हेंबर १९८० रोजी रात्री ९॥ वाजता पुणे येथे भरत नाट्य मंदिरात सादर करण्यात आला. यात पुढील कलाकारांनी व तंत्रज्ञांनी भाग घेतला.

मेजर / दिलीप कोल्हटकर सोटाजी / सुधीर मुंगी सुपडू / सुहास कुलकर्णी
 गबू / बाबा कुलकर्णी बैल / गोपाळ उदास चंपी / सुनेत्रा मिरासदार
 मालन / कविता भागवत कोंबडी / किरण गोखले मांजर / पूर्णिमा गानू
 बोकड / प्रभाकर वाडेकर बजाप्या / शाम साठे टिपू / अजित आपटे
 गिधाड / शेखर जोशी कुत्रे / समीरण वाळवेकर, संजय लोगकर
 शिवाय

मंदार जोशी, मिलिंद गाडगीळ, राजेंद्र वडके, सुनील सामक, संदीप सावंत,
 अजित अकोलकर, आनंद अभ्यंकर, श्रीकांत कर्वे, अजय नवगिरे, हरिनाथ दुबळ,
 रवी भालेराव, आनंद लेले, संजय दामले आणि राजेंद्र देशपांडे

दिग्दर्शन : सुधीर मुंगी

नेपथ्य : दिलीप कोल्हटकर
 अनंत कुलकर्णी

ध्वनिसंकलन : जॉन
 बॉब पॉपलस्टोन

रंगसंच-व्यवस्था : आनंद लेले
 कविता भागवत

निर्मिति-सूत्रधार : अनंत कुलकर्णी

प्रकाश-योजना : बाळ मोघे

मोहन क्षीरसागर

ध्वनिसंयोजन : संजय दामले

दिलीप कोल्हटकर

सहाय्यक : श्रीकृष्ण ओक

सुनील सामक

निर्मिति-प्रमुख : गोपाळ उदास

म. प्र. सं. ग्रं. वाचनालय शाखा.

वा. क्र. १८८९५ नं. दि. २३.६.७७.

दि. ... १०.१२.७७

क्र.

प्रथमार्ध

[रंगमच पूर्ण रिकामा. मध्यभागी एक चौथरा असावा. एका कोपऱ्यात प्रकाशज्ञोत येतो. या प्रकाशज्ञोतात कुणी 'एक' उभा आहे.]

एक : इथं कळप करून बसलेल्या माणसांनो, यांत नर, माद्या सगळे आले ... तुम्हां सगळ्यांना आपल्या स्वतःविषयी एक फार मोठी घमेंड आहे. नवविचार मांडण्याचा किंवा नवसमाज घडविण्याचा किंवा क्रांती वगैरे काय म्हणतात, ती करण्याचा मक्ता फक्त तुम्हां माणसांनाच आहे. बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक क्रांती तुम्हीच काय ती करू शकता. तिची फळं तुम्हीच काय ती चाखू शकता. भ्रम आहे तुमचा ! वेडे आहात ! अहो, माझ्या दप्तरात चक्क नोंद आहे. जनावरांनीमुद्धा तुमच्यासारखीच आणि तुमच्याइतकीच यशस्वी क्रांती केलेली आहे. आता तुम्ही विचाराल, तुमच्या तोंडावर इतक्या उदाम ठामपणानं हे विधान करणारा मी कोण ? सांगतो. मी पशू नाही, पक्षी नाही आणि माणूसही नाही. तुम्हां सर्वांची उत्पत्ती झाली, तेव्हा मी होतो. आता या क्षणाला तुमच्यासमोर आहे आणि तुम्हां सर्वांचा लय होईल, तेव्हाही मी असणारच आहे तुमच्या सर्व लीला अलिप्तपणं पाहणार आहे. माझ्या दप्तरात त्याची नोंद करून ठेवणार आहे.

तुमच्यापैकीच एका माणसानं-कोण तो ?-आहे गोऱ्या कातडीचा-पण माणूसच. काय त्याचं नाव ? ... हां, जॉर्ज ऑरवेल. या माणसानं इसवी सन १९४५ मध्ये माझ्या दप्तरात एक नोंद करून ठेवलीय. ही नोंद त्यानं केलीय त्याच्या भाषेत- म्हणजे इंग्रजी भाषेत. 'अॅनिफल फार्म' या मथळ्याखाली... पण मला आणि तुम्हांलाही, भाषेचं काय, हो ? इंग्रजी काय, फ्रेंच काय, रशियन काय आणि तुमची मराठी काय ? आपल्या दृष्टीनं महत्त्वाची आहे, ती म्हणजे पशूंच्या क्रांतीची नोंद.

तर काय झालं ? मिस्टर जोन्स नावाचा इंग्लंडातला एक शेतकरी. आता हा ऑरवेल म्हणतो, म्हणून इंग्लंडातला जोन्स. पण तुमच्या सोयीसाठी म्हणू या, इथलाच कुठला जानोजी पाटील. त्याची शेतीवाडी. त्या शेतीवाडीचं नाव... 'माणिक बाग.'

या माणिक बागेत काय झालं ?...एका रात्री आमचा हा जानोजी चांगला दारू वगैरे पिऊन, तब्येतीत जेवून आरामात झोपला. हळू हळू घोरायला लागला आणि त्याच्या त्या घोरण्याचा आवाज ऐकून माणिक बागेत हळूच एक चुळबूळ सुरू झाली. कुजवूज सुरू झाली. या कानाशी, त्या कानाशी, त्या कानाशी. कोंबडीनं कुत्र्याच्या कानाशी, कुत्र्यानं गाढवाच्या कानाशी, गाढवानं घोड्याच्या कानाशी आणि मग एक एक पशुमंडळी आपआपल्या जागा सोडून अंधारात एकाच दिशेनं चालायला लागली...

[मधल्या चौथऱ्यावर प्रकाश येतो. एक म्हातारा डुक्कर बसलेला.]

हा इथं बसलाय ना ? तो म्हातारा डुक्कर. त्याचं नाव 'मेजर'. पशुप्रदर्शनात सगळ्यांत लठ्ठ डुक्कर म्हणून त्यानं अनेक वर्षे प्रथम-क्रमांकाची पारितोषिकं मिळवलेली आहेत. आता हा म्हातारा झालाय. पण म्हणूनच या माणिक बागेतल्या सर्वच पशुमंडळींच्या मनात याच्याबद्दल फार आदर. याच्या शहाणपणाबद्दल फार विश्वास आहे. काल रात्रीच त्याला एक सूचक स्वप्न पडलं आणि म्हणूनच म्हाताऱ्या मेजरनं या सर्व पशुमंडळींना इथं बोलावलेलं आहे. पाहा, एक एक मंडळी जमा व्हायला सुरुवात झालेलीच आहे.

या सर्व पशुमंडळींत हा बजाप्या गाढव वयानं सर्वांत वडील...कमी बोलणारा...पण बोललाच, तर विक्षिप्तासारखं-म्हणजे असं काही तरी...

बजाप्या गाढव : देवानं माझ्या निर्माण केल्या आणि त्या मारायला मला शेपूट दिलं, हे खरं; पण हे असलं शेपूट कायमचं माझ्या मागे लावण्यापेक्षा त्यानं माझ्याच निर्माण केल्या नसत्या, तर काय बिघडलं असतं ?

टिपू : वा ! बजाप्या, तुम्ही कधी कधी बऱ्यापैकी विनोद करता ! पण मी ठरवून टाकलंय. तुमच्या विनोदाला कधीही हसायचं नाही.

बैल : का म्हून ?

बोकड : क्यू ? क्यू ?

टिपू : कारण आजपर्यंत तुम्हांला कधीही हसताना पाहिलेलं नाही मी.

[सर्व हसतात.]

बजाप्या गाढव : ह्यः ! हसण्यासारखं आहेच काय या जगात ?

सुपड्ड डुक्कर : शांत ! शांत ! शांत !!

[काही जनावरं बोलतच राहतात. काही फुरफुरत असतात—
घोड्याचं खिंकाळणं, शेळीची बें बें, कुत्र्यांचं भुक्कणं वगैरे सारखे
आवाज चालूच राहतात.]

सोटाजी डुक्कर : (करड्या आवाजात) सायलेन्स !

[सर्व गप्प होतात.]

सोटाजी : आपले वयोवृद्ध आणि ज्ञानवृद्ध मेजरसाहेब बोलताहेत ...

मेजर : (खाकरून) कॉमेडिस्, मला काल पडलेल्या स्वप्नावद्दल तुम्हांला कुतूहल
असेलच. पण त्या स्वप्नावद्दल मी मागाहून बोलेलं. दुसऱ्या काही तितक्याच
महत्त्वाच्या गोष्टींवरद्दल मी आधी बोलणार आहे. कॉमेडिस्, मी आता
फार दिवस जगेन, असं मला वाटत नाही. तेव्हा मरण्याआधी मी अनुभवानं
जमा केलेलं शहाणपण तुमच्या ह्वाली करावं, हे मात्र माझं कर्तव्यच आहे.
खूप विचार करून आपल्या एकंदर आयुष्याचं स्वरूप जे माझ्या लक्षात
आलेलं आहे, त्यावरच मी आता तुमच्याशी बोलणार आहे.

कॉमेडिस्, पशूंच्या या जिण्याचं स्वरूप आहे तरी कसं ? स्पष्टच सांगायचं,
तर आपलं जिणं म्हणजे एक अत्यंत कष्टांनी आणि हालअपेष्टांनी भरलेला
अल्पजीवी असा भयानक लाजिरवाणा अनुभव आहे. आपण जन्माला येतो,
ते गुलामगिरीतच. दोन वेळच्या अन्नाच्या मोबदल्यात मरेमरेतो काम
आपल्याकडून घेतलं जातं आणि ज्या क्षणी आपली गरज संपेल, त्या क्षणी
अत्यंत हिडीस अशा क्रूरतेनं आपली कत्तल केली जाते. जेमतेम एक वर्षाची
बाल्यावस्था सोडली, तर आनंदाचा एक क्षणही आपल्या कुणाच्या वाट्याला
येत नाही. पशूंचं जिणं म्हणजे फक्त यातना आणि गुलामगिरी !

पण प्रश्न असा आहे, की निसर्गनियमानंच आपली अशी अवस्था होते

का ? की इथली जमीनच इतकी निकुस आहे, इथलं पाणीच इतकं निकुष्ट आहे, की इथं सर्व प्राणिमात्रांना पुरेसं काही पिकूच नये ?

नाही, कॉन्ग्रेस ! सर्व पशूंना, पक्ष्यांना आणि माणसांना पुरेल, इतकं अन्न ही माती निश्चित पुरवू शकते आणि तरीही आपली अशी दुरवस्था का ? कारण एकच ! माणूस ! ! या जगात माणूस हा एकच प्राणी असा आहे, की जो काहीही निर्माण न करता सगळं फस्त करतो. तो अंडी घालीत नाही, खातो. स्वतःच्या बळावर नांगर ओढीत नाही, पण पिकावर मालकी सांगतो. अहो, याच्याजवळ हत्यार नसलं, तर आमची शिकार करण्याइतकी ताकद आणि चपळाई याच्याकडे नाही. तरी तो आपल्या सर्वांच्या मानगुटांवर स्वार आहे.

हा घोडा टिपू—याच्या तोंडात हा लगाम घालतो. छाती फुटेपर्यंत धावायचं यानं, वर स्वार व्हायचं माणसानं ! हा बैल—याच्या मानेवर हा जू ठेवतो. तोंडाला फेस येईपर्यंत जमीन नांगरायची यानं ! पीक खायचं त्यानं ! या गाई ! वर्षाला हजारो गॅलन दूध देतात या—त्यातलं कितीसं दूध यांच्या बछड्यांच्या तोंडात जातं ! या कोंबड्या हजारोनी अंडी देतात. त्यांतून किती पिलं वर्षाकाठी जन्माला येतात ? या शेळ्या, या गाई आणि आम्ही डुकरं—आम्हांला हे कसाई चरचरा कापतात आणि आमच्या मांसावर स्वतःची चरबी वाढवतात. घाम गाळायचा आम्ही, मरायचं आम्ही आणि पुष्ट व्हायचं त्यानं ! आमचं दूध, आमची अंडी, आमचं मांस, आमचं पीक विकून गब्बर व्हायचं, माड्या—हवेल्या बांधायच्या. ऐशआरामात राहायचं यानं, आणि आम्ही ? अंगावरच्या कातडीशिवाय आमचं म्हणावं, असं काय आहे आमच्याजवळ ? अहो, आमचं जगणं—मरणं सुद्धा आमच्या किंवा निसर्गाच्या हातांत नाही. ते आहे या माणसाच्या हातांत !

इथल्या डुकरांत मी एक भाग्यवान डुक्कर आहे. दर वर्षी सुदैवानं पशु-प्रदर्शनात बक्षीसं मिळाली, म्हणून या जानोजीनं मला अजून जिवंत ठेवलंय. त्यामुळंच मी चारशे पिलांचा बाप होऊ शकलो. म्हणजे पाहा, ही आमच्या डुकरांची नैसर्गिक निर्मितिक्षमता आहे. पण आमच्या पिलांच्या ओठांवरचं आईचं दूध सुकायच्या आत ही माणसं त्यांच्या गळ्यावरून सुच्या फिरवतात. बैल म्हातारे झाले, की त्यांना खाटकाला विकतात आणि कुत्रे म्हातारे झाले,

की त्यांच्या गळ्यात धोंडा बांधून नदीत बुडवतात.

कॉम्रेडस् ! या सर्व यातनांचं एकमेव कारण म्हणजे माणूस ! काय ? पटतंय,
की नाही, तुम्हांला ?

सर्व पशू : हो. हो. पटतंय तर !...अगदी उषडच आहे.

[वें वें, फु रं रं रं... क्वॅक, क्वॅक... भूः भूः वगैरे आवाज]

मेजर : (पुढचा पाय वर करतो. सर्व शांत होतात.) कॉम्रेडस्, या माणसाला दूर करा. आपल्या कष्टांचं फळ आपल्याला चाखता येईल. यापुढं अहोरात्र आपल्या प्रत्येकाच्या डोक्यात एकच विचार हवा—माणसाचा निःपात ! हाच माझा तुम्हांला अखेरचा संदेश आहे. उठा ! बंड करा ! प्रत्येकाच्या मनात क्रांतीची ठिणगी धुमसत राहू देत. संपूर्ण क्रांती कदाचित आपल्या हयातीत आपण घडवू शकणार नाही. पण आज ना उद्या तरी ती होणार, याबद्दल खात्री बाळगा. तोपर्यंत क्रांतीची आग पेटती ठेवा. बापानं मुलाच्या मनात आणि मुलानं त्याच्या मुलाच्या मनात. अंतिम भडका उडून त्या अग्निडोंबात माणसाचा निर्वेश होईल, तोच आपल्या पशुपक्षांच्या मुक्तीचा क्षण असेल ! तेव्हा आजपासून 'माणूस विरुद्ध आपण सर्व' हे लक्षात ठेवा. आपली एकजूट कायम ठेवा. एक साथ बोला—
'मानववंश मुर्दावाद !'

[सर्व ओरडतात.]

सुपडू : माणसाच्या वर्चस्वाचा ...

सर्व : धिक्कार असो !

सोटाजी : पशुपक्षी संघटना...

सर्व : झिंदावाद !

सुपडू : पशुपक्षी एकजूट...

सर्व : अमर रहे !

सोटाजी : माणसाची हुकूमशाही ...

सर्व : नष्ट करा !

सोटाजी : माणसाची हुकूमशाही...

सर्व : नष्ट करा !!

सोटाजी : माणसाची हुकूमशाही...

सर्व : नष्ट करा !!!

मेजर : बस् , बस् , बस् ! (सर्व शांत). तुमचा हा उत्साह पाहून मला आनंद वाटतो. आता मला फार काही सांगायचं नाही. फक्त अखेरच्या काही सूचना...

माणूस आणि त्याच्या सवयी यांना विषारी वनस्पतीप्रमाणे दूर ठेवा. दोन पायांवर चालणारा, तो आपला शत्रू ! जो चार पायांवर चालतो किंवा ज्याला पंख आहेत, तो आमला मित्र; आणि सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे माणसाला नेस्तनाबूत केल्यावर त्याच्या सवयींसकट त्याला गाडून टाका. माणसाच्या सवयी फार घातक. म्हणून पशूंनी कधीही माणसासारखं घरात राहू नये, पलंगावर झोपू नये. कपडे घालू नयेत, दारू पिऊ नये, तंबाखू ओढू नये. पैशाला स्पर्श करू नये. तसंच पशूंनी पशूवर कधीही हुकूमशाही गाजवता कामा नये. पशू-मग तो निर्बल असो, की सबल; हुशार असो, की मूढ असो; लहान असो, की मोठा असो- तो आपला बांधव आहे. एका पशूनं कोणत्याही कारणासाठी दुसऱ्या पशूची हत्या करू नये. सर्व पशुपक्षी एक आहेत !

सोटाजी : पशुपक्ष्यांचा बंधुभाव...

सर्व : (ओरडतात) अमर रहे !

मेजर : कॉम्प्रेडस् , आता मी काल पाहिलेल्या स्वप्नाबद्दल बोलतो. ते स्वप्न शब्दांत वर्णन करून मला सांगता येणार नाही. मी इतकंच म्हणेन, की या पृथ्वीवरून माणूसजात नष्ट झाल्यावर पृथ्वीचं जे स्वर्गीय रूप आपण कल्पनेत रंगवतो, त्याची एक धूसरशी कल्पना देणारं हे स्वप्न होतं. त्या स्वप्नात मी एक गाणं ऐकलं. त्या गाण्याचे शब्द मला आता आठवत नाहीत. पण स्वप्नातून जागा झाल्यावर ह्या गाण्याची चाल मात्र माझ्या डोक्यात रेंगाळत राहिली. हां, आठवलं ! तिच्यावरून मीच शब्द जुळवून एक गाणं तयार केलं :

वन्दे पशुवरम्

स्वातंत्र्यकारकम्

मानवसंहारकम्
भवभयहारकम्
वन्दे पशुवरम् ।

सुपड्ड डुक्कर : (' वन्दे मातरम् 'च्या थाटात) वन्दे पशुवरम् ।

सर्व : वन्दे पशुवरम्.

सोटाजी : इन्किलाब...

सर्व : झिदाबाद !

[इतक्यात बंदुकीचा बार होतो. सर्व पशुमंडळींची दाणादाण होते. सर्व पसार होतात. जानोजी हातात बंदूक घेऊन प्रवेश करतो. पाठोपाठ त्याची बायको येते.]

बायको : काय, वं ? काय झालं ?

जानोजी : अग, जनावरं सारखी आरडत हुती. म्हनलं, लांडगा आला, का काय ?

बायको : न्हाई, लांडगाबिंडगा काय दिसत न्हाई आल्याला. तुमालाच सपान पडलं आसलं...चला, झोपा गुमान !

जानोजी : हं, चल.

[दोत्रे जातात. प्रकाशझोत कोपन्यातल्या 'एका'वर येतो.]

एक : तर, अशा रीतीनं ती क्रांतिकारक सभा त्या दिवशी बरखास्त झाली.

त्यानंतर तिसऱ्या रात्री म्हातारा मेजर डुक्कर झोपेतच मरण पावला. पण त्यानं माणिक बागेत समस्त पशुमंडळींच्या मनात पेटवलेली क्रांतीची ठिणगी मात्र धुमसतच राहिली. ती फुलवीत ठेवण्याची जबाबदारी अर्थात डुकरांच्या-वरच येऊन पडली. नाही तरी माणिक बागेतली डुकरं सर्व पशुपक्षांत बुद्धिमान म्हणूनच मानली जात. या डुकरांतही आपले दोन मित्र म्हणजे सुपड्ड आणि सोटाजी हे जास्तच चलाख.

[सुपड्ड आणि सोटाजी बोलत असता त्यांच्यावर प्रकाश येतो.]

एक : ...आणि हा तिसरा त्यांचा साक्षीदार गव्ठू. (गव्ठू येऊन दोघांना मिळतो. तिघे बोलत राहतात.) हा गव्ठू म्हणजे फर्डा वक्ता. महाखटपट्या, लटपट्या. काळ्याचं पांढरं करून दाखवणारा.

आठवड्यातून तीन-चार वेळा जानोजी झोपल्यावर या पशुमंडळींच्या गुप्त बैठका सुरू झाल्या. नव्या पशुशाहीच्या स्वरूपाबद्दल चर्चा झडू लागल्या. अर्थात सुरवातीला काही मठ पशूंनी मठ शंकाकुशंका काढल्याच...

[गुप्त बैठकीवर प्रकाश.]

वैल : न्हाई, म्हंजी काय, की तुमी क्रांतीगिती म्हनता, ते ठीकच हये. पर मालकालाच खतम करायचा म्हनल्यावर हुनार कसं ? न्हाई म्हनलं, तरी मालक हये त्यो. आपल्या समघांचा आन्नदाता हये. आता आन्नदाताच खतम झाल्यावर आपुन उपाशी मरू, त्येचं काय ? न्हाई म्हंजी...आपलं डोस्क्यात आलं, त्ये बोललो, कसं ?

बोकड : बोल्या, ते बराबरच बोल्या, वैलभाई ! मैं पूछता हूं, अपने जिंदगीमें तो ये क्रांती होनेवाला नैच है ना ! फिर खालिपिली आपुनकू काय कू फिकिर ? अरे, ये विस्तरवार कुच मालकचा मेहमान आनेवाला है । उशी दिन हमारा खिमा होनेवाला है, हमकू मालूमच है । अब हमीच खतम हुये, तो बादमें क्रांती हुई क्या और नहीं हुई क्या, अपनेकू सारखाच है, ये मगजमारी होना किसकू ?

वैल : कसं पाइंटशीर बोलला, यार ! अन् त्येच्या म्होरं जाऊन मी आसं म्हनतो, आज ना उद्या क्रांती हुनारच, आसं तुमी छातीवर हात ठिवून सांगता ना ?

सुपड्ड डुक्कर : हो, हो ! अर्थात !

वैल : मंग मी म्हनतो, व्हयाचीच आसंल, तर ती आपसूक हुनारच हये. आपुन टक्कुरं बडिवलं काय आन् न्हाय बडिवलं काय, इसेस असा काय फरक पडनार हये ?

सुपड्ड डुक्कर : फरक पडणार आहे... फार फरक पडणार आहे ! असं पाहा...

मालन घोडी : (लाजत मुरकत) जरा आइकता का माझं ? मी जरा येक इचारू का ?

चंपी घोडी : (मत्सरानं) अँ हँ हँ ! काय लाजते, काय मुरकते ! चवचाल भवानी !

मालन घोडी : कुनाला चवचाल म्हनतेस ग, ए ?

चंपी घोडी : दुसऱ्या कुणाला ? तुला, तुलाच म्हणते बरं !

मालन घोडी : जाय, जाय, लई गरतीची हये, माहिती हये...!

सुपड्ड डुककर : भांडू नका, भांडू नका. बोल, मालन, काय म्हणणं आहे तुझं ?

चंपी घोडी : अहो, तिचं काय ऐकताय ? साऱ्या मुलखाची चावट ती. सारखी आमच्या ह्यांच्याभोवती पिंगा घालीत असते.

टिपू घोडा : मंडळी, मंडळी... तुम्ही म्हणजे...

मालन घोडी : कोन पिंगा घालतं, ग, ए, भवाने ? तुहा नवरा आसंन, तर ठीव झाकून तेला- पिंगा घालाया आडलंय माझं डान्या प्याचं खूर ! तुहा नवराच

माझ्याकडं पाहून खिक्काळतो सारखा ! वान घोड्याचा आन् ऐट वागाची !

टिपू : हे पाहा, तुम्ही मला मधल्या मधे...

सुपड्ड : ऐका, ऐका.

चंपी घोडी : काही ऐकू नका तिचं मेलीचं !

सुपड्ड : नाही, असं नाही करता येणार. आपण पशुशाहीचे पाईक आहोत. इथं प्रत्येकाला निर्भयपणे आपलं मत मांडता आलं पाहिजे आणि आपण सर्वांनी त्या मताची गंभीरपणे दखल घेतली पाहिजे. बोल, मालन...

मालन घोडी : न्हाई, मी काय म्हनत हुते ? मालक रोजच्याला मला हारबरं आन् गुळाचा खडा देत्यात. सनावारी पुरनाची पोळी चारत्यात. आता तुमी ती काय ती करायची म्हनता- मालकालाच शाप करायचं म्हनता. मग माझ्या गूळ-हारबऱ्याचं आन् पुरनपोळीचं कसं ?

सुपड्ड : पुरणपोळी वगैरे सगळ्या माणसांच्या सरंजामशाही सवयी आहेत. तुला भरपूर गवत मिळेल. हरबरे मिळतील. समजलं ?

मालन घोडी : व्हय, पर मालक माझ्या त्वांडात झ्याक लगाम घालत्यात, पाठीवर भारी खोगीर चढिवत्यात, डोक्यावर रंगीवेरंगी पिसांचा तुरा आन् वर गळ्यात घुंगरांच्या माळा. आता मालकच न्हाई म्हनल्यावर कोन थाटमाट करनार असा माहा ?

सुपड्ड : वेडे, अग, तुला कसं समजत नाही ? लगाम, खोगीर आणि घुंगरांची माळ या सगळ्या गुलामगिरीच्या खुणा आहेत. असल्या वेगडी लेण्यांपेक्षा स्वातंत्र्य हे फार भारी लेणं आहे.

मालन : असं म्हनता ? बघू तरी कसलं फार फार भारी लेनं असतंय त्ये... !
(बसते.)

गिधाड : तुम्ही म्हणजे सगळे अगदी महामूर्ख आहात. अरे, मद्यांनो ! कसलं स्वातंत्र्य आणि कसली गुलामगिरी घेऊन बसलात ? मी तुमच्यासारखा जमिनीवर खुरडणारा नाही, आभाळात भराऱ्या मारणारा आहे. या तुमच्या जमिनीवरच्या गुलामगिरीला आणि स्वातंत्र्याला काडीचाही अर्थ नाही. सगळं क्षणभंगुर. चिरंतन स्वातंत्र्य आहे, ते फक्त स्वर्गात !

वैल : सर्ग ? हे आनकी काय इपरीत ? काय, गिधाडम्हाराज, ही काय भानगड काढली तुमी ?

गिधाड : भानगड नाही. हे सत्य आहे. स्वर्गात कसले काबाडकष्ट नाहीत. कसली चिंता नाही. सगळीं सुखं अगदी हात जोडून उभी समोर ! आपण फक्त आरामात लोळत उपभोग घ्यायचा. अहो, तिथल्या झाडांना पुरणाच्या पोळ्या लागतात. वेलींना घुंगरं लागतात.

मालन घोडी : असं म्हनता ? मग सांगा तरी आम्हांसनी, कुटंशी हाय तुमचा त्यो सर्ग ? समदे जाऊ तिकडंच.

गिधाड : छे, छे, मेल्याशिवाय कुणालाही स्वर्गात जाता येत नाही.

मालन घोडी : आन् त्ये, हो, का म्हनून ?

गिधाड : वेडे, अग स्वर्ग आभाळाच्या पलीकडे असतो.

मालन घोडी : आन् मग तिथल्या झाडांन्नी पुरनाच्या पोळ्या लटकत्यात, हे तुमाला, वो, कसं माहीत ? कधी जाऊन आलासा का काय तिथं ?

गिधाड : कसा जाणार ? मी असा आभाळाच्या अलीकडेच उडत असतो ना !

सोटाजी : मग एकदाचे जा पलीकडे. यूमलेस्, नालायक ! असल्या माणसाच्या खोऱ्यानाऱ्या कल्पना जनावरांना शिकवताना शरम नाही वाटत तुला ?

गिधाड : शरम कुणाची काढतोस, रे, डुकरा ? लट्टोघा, नुसता माजलाहेस ! फतकल मारून बसलास, तर जागचं उठता येत नाही तुला. तुला आभाळाच्या गोष्टी काय समजणार ?

सोटाजी : (उसळून) व्हॉट नॉन्सेस्... यू डर्टी !

सुपड्ड : एका, एका, अपशब्द नकोत. कॉम्प्रेडस्, या गिधाडाला अशी कल्पनेच्या भराऱ्या मारण्याची सवयच आहे. तुम्ही त्याच्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ नका.

चंपी घोडी : हो, पण स्वर्गात झाडांना पुरणपोळ्या लागतात, म्हणे !

सुपड्ड : कसं शक्य आहे ते ?

मालन घोडी : तर काय ?

चंपी घोडी : तिथल्या वेलींना धुंगरं लागतात.

बैल : त्ये सोडा, पर मोक्याचा पाइंट म्हंजी ढोरम्हेनत न्हाई. नांगरनी न्हाई,
पेरनी न्हाई, मळनी न्हाई, मानंवर जू न्हाई...

वोकड : बास, दो टाइम खानेका आन् सोनेका. फिकिर की बातच नाही ! हां, हां.

बैल : तर, वो ! निस्ता आराम !

टिपू घोडा : हो, आणि स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य हे लोक जे काय म्हणतात, ते तिथं
आयतं आहेच ! त्यासाठी नव्यानं क्रांती वगैरे करण्याचं काही कारणच नाही.

सुपड्ड : ऐका, ऐका. स्वर्ग वगैरे सगळं झूट आहे !

चंपी घोडी : अहो, पण गिधाड आभाळाच्या जवळ जाऊ शकतो. आभाळात
स्वर्ग आहे, की नाही, हे त्याला जास्त माहीत, की तुम्हांला ?

बैल : हां, चंपूताईचा हा मुद्दा पाइंटशीर हये.

वोकड : हां, मेरेकुवी पट्या !

सुपड्ड : पट्या, काय पट्या ?

वोकड : अरे, हमको जो वाट्या, वो हम बोल्या !

सोटाजी : (ओरडून) सायलेन्स. (सर्व गप्प). स्टुपिड फूल्स. स्वर्ग वगैरे सगळं
झूट आहे ! कुणाला यावर काही म्हणायचंय ? (सर्व गप्प).

सुपड्ड : चला, आता आपलं पशुगीत होईल आणि ही सभा बरखास्त होईल.

सर्व मिळून : वंदे पशुवरम्

स्वातंत्र्यकारकम्

मानवसंहारम्

भवभयहारकम्

वंदे पशुवरम् ।

सोटाजी : बोला, वंदे...

सर्व : पशुवरम् ! !

[प्रकाश जातो, कोपण्यातील ' एका 'वर येतो.]

एक : अशा रीतीनं क्रांतीचं स्फुलिंग हळू हळू पशुमंडळींच्या मनात धगधगू लागलं. हळू हळू पेट घेऊ लागलं...

प्रत्यक्ष क्रांतीचा स्फोट मात्र सर्वांच्या अपेक्षेपेक्षा फारच लवकर झाला. त्याचं काय झालं ?

जानोजी तसा चांगला शेतकरी. पण मध्यंतरी कोर्ट-कचेऱ्यांत त्याचा बराच पैसा गेला. त्याच नादात शेतीकडे दुर्लक्ष झालं आणि ते उत्पन्नही खचलं. वर सट्ट्यात तोटा आला. सर्व बाजूंनी तो घाट्यात आला. मग दारू वाढली. त्या पायी कामावरचं लक्षच उडालं. नोकरांचे पगार थकले. शेवटी सासऱ्या-कडून काही कर्ज मिळालं, तर पाहावं, म्हणून बायकोला घेऊन तो सासुरवाडीला गेला. इकडे नोकरांनी संप पुकारला. पगार मिळेपर्यंत कामाला हात लावायचा नाही. एक संबंध दिवस आणि एक रात्र माणिक बागेतली पशुमंडळी अन्न-पाण्याशिवाय राहिली. दावणीला झटके देत ओरडली, हंबरली, खिंकाळली. (निरनिराळ्या पशूंच्या ओरडण्याचा कल्लोळ ऐकू येतो.) पण नोकर दारूच्या नशेत तर्रार. शेवटी सकाळी जानोजी परतला. पण आल्याबरोबर त्यानं दारूच्या नशेत स्वतःला बुडवून घेतलं. आणि पशूंच्या सहनशक्तीचा अंत झाला. क्रांतीची आग एकदम भडकून उठली.

[प्रचंड कल्लोळ. पशूंचा आरडाओरडा. माणसांच्या आरोळ्या, जानोजींच्या बायकोची किंकाळी, मोडतोडीचा आवाज. शेवटी जानोजी, त्याची बायको व नोकर रक्तबंबाळ अवस्थेत, ' वाचवा, मेलो ... मेलो ! ' असं ओरडत स्टेजच्या एका बाजूने धावत येतात व दुसऱ्या बाजूने नाहीसे होतात.]

एक : क्रांती पूर्णपणे यशस्वी झाली. माणिक बागेतून माणसाचं उच्चाटन झालं. काढण्या, लगाम, खोगीर, चाबूक, दावणी... गुलामगिरीचं जे जे म्हणून चिन्ह सापडलं, ते ते मोडून, तोडून जाळून टाकण्यात आलं. विजयोन्मादाचा पहिला भर ओसरल्यावर पशुमंडळी हळू हळू भानावर आली आणि मग दुसऱ्या दिवशी बरोबर मध्यान्ही विधिपूर्वक पशुशाहीची स्थापना माणिक बागेत करण्यासाठी समस्त मंडळी अत्यंत गंभीरपणे एकत्र आली.

[गंभीर पार्श्वसंगीत. पशूंची मिरवणूक शिस्तीत प्रवेश करते. अग्रस्थानी ध्वजस्तंभ घेतलेला सुपडू, त्याच्या पाठोपाठ कापडी वखानं झाकलेला एक फलक घेऊन सोटाजी. मागून दोन दोनची रांग करून इतर पशुमंडळी. सुपडू व सोटाजी मध्यभागी येतात. दोन्ही बाजूंनी पशू पुढे येतात. सुपडू ध्वजस्तंभ उभा करतो.]

सुपडू : कॉम्प्रेडस्, माणिक बागेतली माणसाची हुकूमशाही नष्ट झालेली आहे. एका नव्या युगाचा आता प्रारंभ होतो आहे. पृथ्वीवरच्या पशुजीवनातल्या या अत्यंत अभिनव आणि ऐतिहासिक क्षणी मी जाहीर करतो, की पृथ्वीवरच्या एकमेवाद्वितीय अशा पशुशाहीची मुहूर्तमेढ या ठिकाणी होते आहे.

[सोटाजी पुढे होऊन ध्वजाची दोरी ओढतो. हिरवा ध्वज फडकू लागतो. या ध्वजावर खूर आणि शिंग असे चिन्ह आहे— विळा कोयत्यासारखे. ध्वज फडकताच कोंबडा तार स्वरात बांग देतो. मग सर्व पशू आपापल्या आवाजात ओरडतात. बैल डरकाळ्या फोडतात, गाई हंबरतात, घोडे खिंकाळतात, शेळ्या बें बें करतात, कुत्रे भुंकतात. सर्व मिळून एकच कल्लोळ होतो. या आवाजात एक घुंगरांचा आवाजही मिसळलेला आहे.]

सुपडू : शांत... शांत... शांत ! (सर्व शांत होतात.) कॉम्प्रेडस्, आज आपण या ठिकाणी पशुशाहीचं तीर्थक्षेत्र निर्माण करीत आहोत.

हा ध्वजस्तंभ पाहिलात ? याच्या शिरोभागी जी कवटी दिसते आहे, ती या क्रांतीच्या आद्य प्रवर्तकाची—म्हणजेच आपल्या परमवंदनीय दिवंगत डुककर मेजर यांच्या मस्तकाची कवटी आहे. ज्या ठिकाणी त्यांचं दफन झालं होतं, त्या ठिकाणाहून काल रात्रीच आम्ही ती उकरून बाहेर काढली.

हा जो आपला ध्वज आहे, त्याची संकल्पना सुद्धा काल रात्री आम्ही विचारपूर्वक ठरविलेली आहे. हा हिरवा रंग म्हणजे यापुढं इथं जी हरित क्रांती आम्ही घडवून आणणार आहोत, त्याचं प्रतीक आहे. खूर हे शेतकरी—कामकरी पशूंच्या कष्टाळू वृत्तीचं प्रतीक आहे आणि शिंग हे पशूंच्या लढाऊ शक्तीचं प्रतीक आहे.

कॉम्प्रेडस्, या क्षणापासून माणिक बाग हे आपल्या या मातृभूमीचं नाव

बदलून 'पशुउद्यान' हे नवं नाव देण्यात आलेलं आहे. आता या पशु-
उद्यानाच्या घटनेचं उद्घाटन मी माझ्या शुभपादे...

सोटाजी : कॉम्रेड सुपड्ड, आपलं काय ठरलं होतं ? घटनेचं उद्घाटन मी
करायचं.

सुपड्ड : नाही. ध्वजाची दोरी तू ओढलीस, आता माझी पाळी आली आहे.

सोटाजी : पण भाषण तू एकटा करतो आहेस.

सुपड्ड : तुला नीट भाषण करता येत नाही, म्हणून !

सोटाजी : असं ? असं ? टीक आहे. (धुमसत बसतो.)

[घटनेची कलमं लिहिलेला फलक ध्वजस्तंभावर टांगून त्यावरचा
पडदा दूर करतो.]

सुपड्ड : घटनेचं उद्घाटन झालं, असं मी जाहीर करतो. आणि बहुसंख्य पशू
अशिक्षित असल्यानं घटनेची सात कलमं मीच वाचून दाखवतो.

सोटाजी : कॉम्रेड, मला भाषणवाजी जमत नसली, तरी वाचता येतं. कलमं मी
वाचणार.

सुपड्ड : पण, कॉम्रेड ...

सोटाजी : कलम एक ... (सुपड्ड जळफळत गप्प बसतो.)

कलम एक : दोन पायांवर चालणारा कुणीही आपला शत्रू आहे.

कलम दोन : ज्यांना चार पाय आहेत किंवा ज्याला पंख आहेत, तो आपला
मित्र आहे.

कलम तीन : पशूंनी किंवा पक्ष्यांनी कधीही माणसासारखे कपडे घालता कामा
नये. नेहमी नागवंच राहिलं पाहिजे.

सुपड्ड : (मध्येच उठून) कलम चार : पशूंनी कधीही पलंगावर झोपू नये.

सोटाजी : (आवाज काढीत) कलम पाच : पशूंनी मद्यपान करू नये.

सुपड्ड : (त्यापेक्षा मोठ्याने) कलम सहा : पशूंनी पशूंचा वध करू नये.

सोटाजी : (तारस्वरात) कलम सात : सर्व पशू समान आहेत. कलम सर्वांना
मान्य ?

सर्व : (अतिउत्साहानं गलका करीत) मान्य, मान्य !

[वें वें, हम्मा, भूः भूः भूः, म्यांव म्यांव, काव काव, क्वॅक-क्वॅक
वगैरे.]

सुपड्ड : शांत, शांत, शांत ! (सर्व शांत.) मालन, पुढं ये.

मालन घोडी : या, बया ! म्या ? (लाजत लाजत पुढे येते.)

सुपड्ड : तुझ्या पायांत काय पाहतोय मी ?

मालन घोडी : ही व्हय ? घुंगरं हयेत माही.

सुड्ड : मी एवढं सांगून सुद्धा तू हे गुलामगिरीचं चिन्ह... ?

मालन : व्हय, पर तुमी म्हनला, गळ्यातली घुंगराची माळ म्हंजी गुलाम-
गिरीची खून. म्या माळ तोडून टाकली, पर ही पायांतली घुंगरं म्हंजी...

सुपड्ड : पायांतली घुंगरं नाहीत ही ! पायांतल्या वेड्या आहेत या ! फेक, फेक
ती घुंगरं आधी !

मालन : या, बया ! आता मला, वं, काय म्हाईत ?

[मालन घुंगरं फेकून देते.]

सुपड्ड : गुलामगिरीच्या सवयी जाता जात नाहीत, हेच खरं. असो.

यापुढं आठवड्यातून दोन दिवस या ध्वजस्तंभापाशी सर्व पशुपश्यांची सभा
होईल. पशुशाही असल्यानं सर्व पशूंच्या हिताचे निर्णय सर्वानुमते घेतले
जातील. आता सर्व पशूंच्या हिताच्या दृष्टीनं काल रात्री मी आणि कॉम्रेड
सोटाजी यांनी विचारविनिमय करून एकमतानं घेतलेले निर्णय मी...

सोटाजी : (एकदम उठून) मी वाचून दाखवतो...

[कागद काढून वाचू लागणार, एवढ्यात ...]

सुपड्ड : ठीक आहे. आजच्या मुहूर्तावर वाद नको, म्हणून मी गप्प बसतो.

सोटाजी : (वाचीत) सर्व पशूंच्या उत्कर्षासाठी कार्य करण्याच्या उद्देशानं
आम्ही वेगवेगळ्या समित्या स्थापन केलेल्या आहेत. त्यांचा तपशील असा :

१. पशुशिक्षण समिती : शेकडा पंचाणव टक्के पशू अशिक्षित
असल्यानं यापुढं प्रत्येक पशूला लिहिता आलं पाहिजे आणि
निदान आपण लिहिलेलं वाचता आलं पाहिजे. यासाठी प्रयत्नशील
राहणं हे या समितीचं कार्य राहिल. किमान प्रत्येक पशूला बारा-

खडी तरी आलीच पाहिजे. या एकसदस्य समितीवर डुकर कॉम्रेड
गत्रू यांची निवड झालेली आहे.

२. पशुसंवर्धन समिती : उद्दिष्ट - पशुसंख्येत जास्त जास्त वाढ करणे.
घोड्या, गाई वगैरेंसारख्या माद्यांना एका वेळी एकच पिलू होतं.
त्यांना डुकरिणीप्रमाणं किंवा कुत्रीप्रमाणं एकाच वेळी अनेक पिलांना
जन्म देता आला पाहिजे. तसंच अंड्यातून अनेक पिलं निघाली
पाहिजेत. या समितीवर कॉम्रेड सौ. सोटाजी यांची नेमणूक
करण्यात आलेली आहे.

३. स्वच्छता समिती : उद्दिष्ट स्पष्ट आहे. या समितीवर कॉम्रेड
सौ. गत्रू यांची निवड झालेली आहे.

आणि आता ४. जातिनिर्मूलन समिती : पशुपक्ष्यांतला जातिद्वेष
नष्ट व्हावा आणि बंधुभाव वाढावा, यासाठी ही समिती प्रयत्नशील
राहील. या समितीवर कॉम्रेड सौ. मांजर व कॉम्रेड उंदीर यांची
नेमणूक झालेली आहे.

सुपडू : (एकदम उठून) आता सर्व पशूंनी उभं राहून एकनिष्ठेची शपथ घ्यायची
आहे.

[सर्व पशू उभे राहतात.]

सुपडू : आम्ही पशुउद्यानातील सर्व पशू...

सर्व : (सांघिक, गंभीर आवाजात) आम्ही पशुउद्यानातील सर्व पशू...

सुपडू : आमच्या सदसद्विवेक बुद्धीला साक्षी ठेवून ...

सर्व : आमच्या सदसद्विवेक बुद्धीला साक्षी ठेवून ...

सुपडू : गंभीरतापूर्वक शपथ घेतो, की...

सर्व : गंभीरतापूर्वक शपथ घेतो, की...

सुपडू : पशुउद्यान आणि पशुशाहीशी ...

सर्व : पशुउद्यान आणि पशुशाहीशी ...

सुपडू : आम्ही कायावाचामनेकरून

सर्व : आम्ही कायावाचामनेकरून ...

सुपडू : एकनिष्ठ राहू ...

सर्व : एकनिष्ठ राहू ...

[ही गंभीर शपथ चालू असताना प्रकाश जाऊन कोपन्यातल्या
'एका'वर येतो.]

एक : अशा रीतीनं पशुशाहीची मुहूर्तमेढ तर झाली.

नव्या नवलाईच्या या दिवसांत सगळीकडे उत्साह आणि आनंद अगदी ओसंडून वाहात होता. प्रत्येक जण पशुशाही यशस्वी व्हावी, म्हणून झटत होता. कुठल्याही अडचणीवर एकच तोडगा होता. 'जास्त कष्ट करून अडचणीवर मात करणे.' त्यामुळं अनेक अडचणी येऊन सुद्धा पीकपाणी चांगलं झालं. आयतोत्रासारखं खाणारं माणसाचं बांडगूळ नाहीसं झाल्यानं पशुना भरपूर अन्न मिळालं. स्वातंत्र्यात स्वकष्टानं मिळवलेल्या त्या अन्नाची गोडी चाखताना पशुमंडळींचं देहभान हरपून जाई.

या सर्व प्रयत्नांत डुकरांच्या नैसर्गिक हुशारीमुळं पुढारीपण त्यांच्याकडे आपोआपच आलं. तसा प्रत्येक निर्णय सर्वमतानंच घेण्यात येई. पण सर्व ठराव डुकरांचं मांडत. इतर पशुमंडळींना, मत द्यायचं म्हणजे फक्त पुढचा एक पाय वर करायचा, इतकंच साधारणपणे लक्षात आलेलं होतं. स्वतंत्र विचार करून एखादा ठराव मांडावा किंवा मांडलेल्या ठरावाला विरोध करावा, असं कुणाच्याही डोक्यात येत नसे आणि खरं म्हणजे असा विचार डोक्यात यावा, इतपत डोकंही कुणाला नव्हतं. आठवड्यातून दोनदा ध्वजस्तंभाच्या सभा मात्र नियमानं होत.

[प्रकाश जातो व सभेवर येतो.]

सुपडू : कॉम्रेडस्, आपल्या पशुशाहीची स्थापना झाल्यापासून माणूस नुसता गडबडून, गोंधळून, घाबरून गेलेला आहे. इथली पशुशाही नष्ट करण्यासाठी डोक्यांत तेल घालून संधीची वाट पाहतो आहे, म्हणून आपणही तयारीत असलं पाहिजे. आम्ही कॉम्रेड कबुतरांकरवी आसपासच्या शेतांतही पशुशाहीचा प्रसार करीत आहोतच.

सोटाजी : तेवढ्यानं भागणार नाही. इथं आपल्या पशुशाहीच्या संरक्षणाचा आधी कडेकोट बंदोबस्त केला पाहिजे. त्या दृष्टीनंच मी एक ठराव मांडतो.

काल कॉम्रेड जेसी आणि कॉम्रेड ल्यूसी या दोन कुत्र्यांनी दोघी मिळून नऊ पिलांना जन्म दिलेला आहे. ही नऊ पिलं चांगली सशक्त आणि अस्सल शिकारी जातीची असल्यानं त्यांची एक उत्तम संरक्षक फळी उभी करता येईल. तेव्हां त्यांना लष्करी शिक्षण देऊन तयार करण्याची आणि त्यांच्या नेतृत्वाची जबाबदारी मी स्वतःवर घेतो आहे. ठराव मंजूर ?

सर्व : मंजूर...मंजूर... !

सुपडू : थांबा, थांबा ! पशुसभेच्या असल्या कार्यपद्धतीला माझा सक्त विरोध आहे. पशुशाहीच्या मूळ तत्वात हे बसत नाही. इतक्या महत्वाचा ठराव घाईगर्दीनं मांडायचा आणि नुसतं हो ला हो टोकून पास झाला म्हणायचा, याला काय अर्थ आहे ? आधी ठरावावर साधकबाधक चर्चा व्हायला नको ?

सोटाजी : इतक्या महत्वाच्या ठरावावर उगीच चर्चा करून वेळ घालविण्यात काय शहाणपण आहे ? असले निर्णय तडकाफडकीच घ्यायचे असतात.

सुपडू : संरक्षक फळी निर्माण व्हावी, या निर्णयावर वाद होण्याचं कारण नाही. पण त्या फळीचं नेतृत्व कुणाकडे द्यावं, हा नक्कीच चर्चेचा विषय आहे. सैन्याचा नेता कोण निवडायचा, हे या पशुसभेनं बहुमतानं ठरवायला पाहिजे. काय, कॉम्रेडस्, हो, की नाही ?

सर्व : हो... हो !

सोटाजी : पण माझ्या ठरावाला तुम्ही आधीच मंजुरी दिलीत. हो, की नाही ?

सर्व : हो... हो !

सुपडू : पण ही संमती म्हणजे नुसतं हो ला हो टोकणं झालं. हो, की नाही ?

सर्व : हो... हो !

सोटाजी : या माझ्या ठरावाला सर्व पशूंनी एकमतानं होकार दिलेला आहे. तेव्हा हा विषय आता निकालात निघालेला आहे.

सुपडू : ठीक आहे. वाद वाढवण्याची माझी इच्छा नाही. पण असा एकतर्फी निर्णय सर्वांवर लादण्याचा प्रकार यापुढं मी सहन करणार नाही.

सोटाजी : मीही सहन करणार नाही. काय, कॉम्रेडस् !

सर्व : हो. आम्हीही सहन करणार नाही.

सोटाजी : पाहा. दुष्णीच सहन करणार नाही. ही पशुशाही आहे.

बजाप्या गाढव : (एकदम ओरडतो). भ्रॉ S S अं भ्रॉ S S अं भ्रॉ S S अं !

सोटाजी : बजाप्या, याचा अर्थ काय ?

बजाप्या : कशाचा अर्थ काय ?

सुपडू : तुम्ही असे मधेच ओरडला, ते ठराव पास झाला, म्हणून; आनंद व्यक्त करण्यासाठी, की दुःख व्यक्त करण्यासाठी ?

बजाप्या : आनंद आणि दुःख याला तसा अर्थचू काय आहे ? मी माझ्या अर्थानं ओरडलो. तुम्हांला हवा असेल, तो अर्थ तुम्ही व्या.

सुपडू : ठीक आहे. आता सभेचं ठरवलेलं कामकाज पूर्ण करून टाकू. आपण नेमलेल्या सर्व समित्यांच्या सदस्यांनी आपापल्या कार्याचा आढावा सादर करावा. प्रथम पशुशिक्षण समितीचे कॉम्रेड डुक्कर गब्रू...

गब्रू : कॉम्रेडस्, आमच्या शिक्षण समितीचं कार्य अत्यंत समाधानकारक असं चाललं आहे. या ग्रीष्म ऋतूच्या अखेरीपर्यंत पशुउद्यानातील सर्व पशू थोड्या फार प्रमाणात सुशिक्षित झालेले तुम्हांला आढळून येतील. समस्त डुक्कर जमातीनं तर आत्ताच लिहिण्या-वाचण्यात नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. कुत्र्यांना लिहिता येत नसलं, तरी लिहिलेलं वाचता येतं, ही त्यांची प्रगती समाधानकारकच म्हटली पाहिजे. मात्र आपल्या घटनेच्या सात कलमांखेरीज त्यांना दुसरं काहीही वाचता येत नाही, ही खेदाची गोष्ट आहे.

कॉम्रेड बजाप्या गाढव यांना आम्हां डुकरांच्या इतकंच उत्तम लिहिता वाचता येतं, पण ते लिहितही नाहीत आणि वाचतही नाहीत.

बजाप्या गाढव : ह्यः ! या जगात कशावर काही लिहावं आणि कुणी कशावर काही लिहिलेलं वाचावं, असं आहेच काय ? सगळा नुसता उकिरडा !

गब्रू : हं, ते असो. तर आता पुढचा अहवाल. कॉम्रेड टिपू घोडा आतापर्यंत 'ड' या अक्षरापर्यंत प्रगती करू शकलेला आहे. शरीर दणकट असल्यामुळं त्याचा मेंदू जरा कमकुवत आहे. 'अ ब क ड' नंतर 'ई' येतो, हे त्याच्या लक्षातच राहात नाही आणि चार दिवस गिरवून 'ई' तोंडात बसेपर्यंत तो 'अ ब क ड' विसरलेला असतो. तेव्हा त्यानं तूर्तास काही महिने पहिली चार मूळाक्षरंच गिरवून गिरवून पक्की करण्याचं ठरविलेलं आहे. त्याच्या चिकाटीचं कौतुकच केलं पाहिजे.

टिपूची बायको चंपी घोडी हिची प्रगती त्या मानानं समाधानकारक आहे. तिनं सर्व बाराखडी तोंडपाठ केलेली दिसते. सुटं सुटं अक्षर तिला ओळखता

येतं; पण अक्षर जोडून शब्द तयार झाला, की तिला तो ओळखता येत नाही. मालन घोडीनं फक्त स्वतःच्या नावातली अक्षरं तेवढी गिरवलेली आहेत. 'मालन' हा एकच शब्द तिला लिहिता किंवा वाचता येतो. एरव्हीसुद्धा तिला स्वतःच्या पलीकडे काही ओळखता येत नाहीच. तेव्हा तिचीही प्रगती समाधानकारकच म्हणायला हवी.

इतर पशूपैकी एकानंही 'अ'च्या पुढं मजल मारलेली नाही. खरं तर कॉब्रड्या, बदकं, मेंढरं यांच्यासारख्या महामद कॉम्रेड्सना तर 'अ'सुद्धा ओळखता येत नाही. आणि असे निर्वुद्ध निरक्षर कॉम्रेड्सच बहुसंख्य आहेत. तेव्हा त्यांना पशुशाहीचा अर्थ समजणार कसा ? असा मूलभूत प्रश्न आहे. पण आम्ही अशा पशूंच्या समजुतीसाठी पशुशाहीचा मथितार्थ एकाच सुट-सुटीत ब्रीदवाक्यात समाविष्ट केलेला आहे. 'चार पाय चांगले, दोन पाय वाईट.'

गिधाड : कॉम्रेड ...

गब्रू : बोला.

गिधाड : या ब्रीदवाक्याला सर्व पक्ष्यांच्या वतीनं मी विरोध करतो. पक्ष्यांना दोनच पाय असतात, म्हणजे आम्ही वाईटात मोडतो.

गब्रू : तसं नाही. पायांचा उपयोग प्राण्यांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणापर्यंत जाण्यासाठी होतो. पक्ष्यांच्या बाबतीत ही गती पंखांच्यामुळे मिळते. म्हणून पक्ष्यांचे पंख हे त्यांचे पायच आहेत. या दृष्टीनं पक्ष्यांना चार पाय असतात, हे सिद्धच होतंय.

गिधाड : ही तुमची पायचलाखी झाली. पण ठीक आहे. पक्षी वाईटात मोडत नाहीत, हे पशूंच्या लक्षात आलं, म्हणजे झालं.

गब्रू : ठीक आहे. माझ्या समितीचा रिपोर्ट मी संपवतो.

सोटाजी : (उठून) पशुसंवर्धन समितीच्या सदस्य कॉम्रेड सौ. सोटाजी आजच व्यायल्या असून त्यांना अकरा पिल्लं झालेली आहेत, असं मी आनंदानं जाहीर करतो.

[सर्व पशू अभिनंदन करतात. हंवा, क्वॅक, क्वॅक, भूः भूः, काव, काव वगैरे वगैरे]

सोटाजी : सायलेन्स ! सौ. सोटाजी या माइयाच मिसेस् असल्यानं मला त्यांचा रास्त अभिमान वाटतो. पशुसंवर्धन समितीचं काम जातीनं मेहनत घेऊन त्या करीत आहेत, याची सभासदांनी नोंद घ्यावी. एकाच वेळी अनेक पिल्लांना जन्म देण्याबाबत घोडे आणि बैल मात्र प्रयत्नशील दिसत नाहीत, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. ढॅटस् ऑल.

यानंतर जातिनिर्मूलन समिती...

मांजर : (उठत) आता मी काय रिपोर्ट देणार ? कप्पाळ ! पूर्वी, मेली, दुधाच्या भांड्यात तोंड लपवायला तरी जागा होती. माणूस गेल्यापासून तीही राहिली नाही. अहो, काय सांगू आता ? जातिनिर्मूलन समितीचे आम्ही दोन मेम्बर. मी आणि कॉम्रेड उंदीर; पण अजून आमची एक सुद्धा मीटिंग झालेली नाही. पशूंच्या भावनात्मक ऐक्यासाठी समितीत एकत्र वसून विचारविनिमय केला पाहिजे, असं मी कॉम्रेड उंदीर यांना किती कळकळीनं, किती प्रकारांनी समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण कॉम्रेड विळाबाहेर यायलाच तयार नाहीत. आता तुम्हीच सांगा, कॉम्रेडस् ! विळाच्या तोंडाशी मी किती वेळ तिष्ठत राहायचं ? आमची मीटिंग वेणार कशी आणि जातिनिर्मूलन होणार तरी कसं ?

सोटाजी : कॉम्रेड मांजर यांची अडचण सभेच्या लक्षात आलेली आहे. कॉम्रेड उंदीर सभेत आहेत ?

बैल : आवं, ह्ये काय कव्हाघरनं माइया पाठीवर उडया मारीत व्हता न्हवं का ! इकत्यात कुंकडं गेला काय जनू...

सोटाजी : ठीक आहे. ठीक आहे.

बैल : गब्रूजी, वाइच बोलू का ?

गब्रू : बोला.

बैल : म्हंजी काय हये, की माजं कायबी म्हननं न्हाई. पर आमच्या बायकुनं लय दुसऱ्या बाचं चालिवलय, म्हनून तिचा इच्यारन्याचा पाइंट सांगतो. आमच्या आपलं अडानी समजुतीत आसं, की आता आपली पशुशाई झाली, तवा आमच्या बायकूचं समदं दूध आमच्या वासराच्या तोंडात जाईन. पर गेले चार दीस आर्धवी दूध वासराच्या तोंडात जाईना.

बोकड : मेरा भी ऐसाच पाइंट है ! आपने बागमें पेरू के घा झाडां हैं, पहेले पहेले

का रिवाज क्या था की हवाशे गिरे गिरे पेरू सब जानवरां बाट के लेते थे ।
पन अबी चार दिनशे देखता हूं, झाडांके सब पेरू गायब !

गब्रू : कॉम्रेडस्, या गंभीर सभेत असे क्षुद्र आणि स्वार्थी विचार व्यक्त केले जातील, असं वाटलं नव्हतं. या सभेत एकदा अशा क्षुल्लक प्रश्नांना आपण मोकळीक दिली, की पशुशाहीची पातळी खालच्या स्तरावर घसरेल, याचा तुम्हीच गंभीरपणे विचार करा.

कॉम्रेडस्, इथं प्रश्न विचारले गेले- दूध कुठं जातं ? पेरू कसे नाहीसे होतात ? उत्तरं मी देतो. दूध आम्ही डुकरं पितो. पेरू आम्हीच खातो. का ? आम्हांला दूध आवडतं, म्हणून ? पेरूची आम्हांला चटक आहे, म्हणून ? मुळीच नाही ! तुम्ही सर्व कबूल करा, की सर्व पशूंत बुद्धिमत्ता कुणाजवळ असेल, तर ती आहे डुकरांच्याजवळ. त्यामुळं पशुशाहीचं संरक्षण आणि संवर्धन करण्याची नैतिक जबाबदारी आपोआपच आमच्यावर येऊन पडते. अहोरात्र आम्हांला पशुशाहीसाठीच रात्रावं लागतं. पशुशाहीचाच विचार करावा लागतो. पण आमची शरीरं घडधाकट नसली, आमचा मेंदूच तरतरीत नसला, तर कसे आम्ही रात्रणार आणि कसा विचार तरी करणार ? म्हणून आम्ही दूध आणि पेरूंचा खुराक फक्त डुकरांच्यासाठीच राखून ठेवला. दूध आणि पेरूची आम्हांला आवड आहे, म्हणून नव्हे, तर पशुशाहीसाठी. अहो, आम्ही आमची इतकी काळजी घेतली नाही, तर काय होईल, कल्पना आहे ? आम्ही कमजोर होऊ, पशुशाही कमजोर होईल. आणि माणूस बरोबर त्याचा फायदा घेईल. जानोजी पुन्हा इथं येईल. त्याची हुकूमशाही पुन्हा इथं सुरू होईल. पशुशाही नष्ट व्हावी, माणसाची पुन्हा हुकूमशाही यावी, अशी इच्छा आहे तुमची ?

सर्व : नाही, नाही !

बैल : हा पार्ट ध्येनातच आला न्हाई आमच्या ! आता पटलं. त्याचं काय हयें, आमचं डोस्कं जरा जड हयें ना ? पर पटिवलं, की पटतयं.

बोकड : आपुनको भी पट्या, भाई ! अरे, इतना बडा बोजा सिरपर उठानेका, तो खुराक तो मंगताच !

गब्रू : ठीक आहे. मग पशुशाहीच्या हितासाठी मी असा ठराव मांडतो, की या पशुउद्यानात उत्पन्न होणाऱ्या दुधाचा अर्धा वाटा आणि इथल्या पेरूच्या

झाडांचे सर्व पेरू खुराक म्हणून फक्त डुकर जमातीसाठी राखून ठेवण्यात येतील. ठराव मंजूर ?

सर्व : मंजूर, मंजूर !

गब्रू : धन्यवाद, कॉम्रेडस् ! पशुशाहीचा पाया तुम्ही भक्कम केलेला आहे.

बजाप्पा : भ्रों... अं, भ्रों... अं, भ्रों... अं...

एक : हळू हळू पशुउद्यानातल्या पशुशाहीच्या बातम्या सर्वत्र पसरू लागल्या. 'वंदे पशुवरम्'चा नारा आसमंत गाजवू लागला. माणसाच्या मनाचा मात्र या नव्या नाच्यानं थरकाप उडवून दिला. तो अस्वस्थ झाला. संतप्त झाला. आणि एके दिवशी...

[प्रकाश जातो. पशुसभेवर येतो. सभा चालू आहे. एक कुत्रा भुंकत आत येतो.]

कुत्रा : कॉम्रेडस्, च्यायला, तो भडवा जानोजी इकडं येतोय ! रांडिच्याच्या हातात बंदूक आहे आणि त्रोरत्र लाठ्याकाठ्या घेतलेली चार-पाच माणसं आहेत.

[सर्व पशू घात्ररून गोंधळून जातात.]

सुपडू : शांत व्हा. शांत व्हा. प्रसंग बाका आहे. पण, कॉम्रेडस्, आपण गोंधळून जाता कामा नये. एकजुटीनं आणि शिस्तीनं प्रसंगाला तोंड दिलं पाहिजे. शत्रूच्या हाती लाठ्या काठ्या आहेत. एक बंदूकही आहे. तेव्हा समोरा-समोर दोन हात करणं धोक्याचं आहेच. गनिमी कावाच वापरला पाहिजे. पशूंच्या तीन तुकड्या करू या. एक माझ्या आधिपत्याखाली. दुसऱ्या दोन तुकड्यांचं नेतृत्व कॉम्रेड सोटाजी आणि कॉम्रेड गब्रू करतील. एक तुकडी डाव्या बाजूला दबा धरून बसेल, दुसरी उजव्या बाजूला आणि मी मागून हल्ला करीन.

सुपडू : कॉम्रेड कोंबड्यांची बांग होताक्षणीच सर्वांनी एकसाथ हल्ला करायचा. तोपर्यंत पूर्ण शांतता पाळायची आहे. चला.

[पशूंच्या तीन तुकड्या तीन दिशांना जातात. क्षणभर पूर्ण शांतता. तणावाची कल्पना देणारे पार्श्वसंगीत. मग जानोजी व चार-पाच माणसं प्रवेश करतात. सर्वत्र शोध घेतात.]

जानोजी : च्या मारी ! कमाल झाली. चिटपाखरूची न्हाई. हरामखोर जनावरं गेली कुठं ?

एक माणूस : कसली साथ येऊन मेली विली का काय समदी ?

जानोजी : ह्याः ह्याः ! तशी मरत्यात व्हय ? जात्यात कुठं ? आपसूक येत्यान भाइर. बघा कशा गोळ्या घालतो एकेकाला. आरं, ही जनावरांची बंडाळी. येळीच निपटून काढली पायजे. न्हाईतर आपली धडगत न्हाई.

[इतक्यात कोंबड्यांची बांग ऐकू येते. एकदम तिन्ही बाजूनी पशुपक्षी भयानक आरडत ओरडत माणसांच्यावर तुडून पडतात. एकच कल्लोळ उडतो. धुमश्चक्री होते. माणसांच्या किंकाळ्या, पशुपक्ष्यांचा आरडाओरडा, बंदुकीचे बार वगैरे कानठळ्या बसवणारे आवाज. युद्धाचे पार्श्वसंगीत.

शेवटी माणसे पराभूत होऊन किंचाळत पळ काढतात. या धुमश्चक्रीत सोटाजी मात्र अचानक गुप्त झालेला असतो. सर्व जनावरे माणसांचा पाठलाग करीत बाहेर जातात.

क्षणभर रंगमंच रिकामा राहतो. मग सोटाजी दबकत दबकत प्रवेश करतो व जनावरे गेली, त्या दिशेन पाहात राहतो. मग हाका मारतो,

‘ गद्गू... कॉम्प्रेड गद्गू... ’

गद्गू परत येतो. सोटाजी त्याच्या कानात काही कुजबुजतो. दोषांचे गुप्तगू होते. गेलेली जनावरे ‘ पशुशाहीचा विजय असो ’ असे ओरडत विजयोन्मादात परत येतात. टिपू घोडा मात्र रडत ओरडत येतो. सुपडू त्याची समजूत घालीत असतो.]

सुपडू : कॉम्प्रेड टिपू ! अरे, हे काय लहान बच्च्यासारखं ? चांगला घोड्यासारखा घोडा तू. रडतोस काय असा ? अरे, आपला विजय झाला !

टिपू : हो, पण मी मी त्याला मारला. माझा ! मोतदार होता तो. मला तोबरा घ्यायचा... हिरवं गवत खाऊ घालायचा... वेळच्या वेळी पाणी पाजायचा ... मला मालिश करायचा... आणि मी... मी त्याला मारला... त्याच्या डोक्यावर लाथ हाणली—त्याचं डोकं फोडलं.

सुपडू : हो, पण तो माणूस होता. आपला शत्रू होता. आपल्या पशुशाहीचा मारेकरी होता.

टिपू : शत्रू असला... पशुशाहीचा मारेकरी असला, तरी मी त्याचा जीव ध्यायला नको होता, हो. पण मी सुदाम नाही मारलं त्याला... माझ्या पायाला लोखंडाचा नाल आहे, हे विसरलो मी... शत्रूचा सुद्धा असा जीव घेणं वाईट.

सुपडू : कॉम्रेड, असं भावनावश होणं चांगलं नाही. शेवटी हे युद्ध आहे. कुणी तरी मरणारच. शिवाय युद्ध असो नसो, माणूस जिवंत राहण्यापेक्षा मेल्लेलाच बरा.

गब्रू : कॉम्रेडस्, अभिनंदन !! अभिनंदन ! माणसांचा पूर्ण पराभव झाला.

कुत्रा : हरामखोर माणसं जीव घेऊन पळाली. एक माणूस मेलला. भडव्यांनी आपल्या दोन शेळ्या मारल्या.

गब्रू : शांत, शांत !

सोटाजी : कॉम्रेडस्, या विजयाच्या प्रसंगी मी असं जाहीर करतो, की पशुशाही-तर्फे या विजयाच्या शिल्पकारांना पारितोषिकं देण्यात येतील.

सुपडू : कॉम्रेड, हे जाहीर करणारे तुम्ही कोण ? आधी तसा ठराव पशुसभेत सर्वमतानं मंजूर केला पाहिजे.

सोटाजी : आनंद साजरा करायला ठराव कशाला हवा ? काय, कॉम्रेडस् !

सर्व : बरोबर आहे. बरोबर आहे.

सोटाजी : झालं ? ठराव मंजूर झाला. तेव्हा आता, कॉम्रेडस्, आधी मरणोत्तर पदक त्या दोन मृत शेळ्यांना देण्यात येईल.

[पशूंचे निरनिराळे आवाज]

सोटाजी : वीर पशू हा किताब कॉम्रेड टिपू घोडा याला देण्यात येईल. (टाळ्या व आवाज) वीरवर पशू हा किताब कॉम्रेड गब्रू यांना देण्यात येईल. (टाळ्या व आवाज). तसंच पशुशाहीचं सर्वश्रेष्ठ मानचिन्ह म्हणजे परमवीर पशुचक्र हे कॉम्रेड सुपडू व कॉम्रेड सोटाजी यांना-म्हणजे मला स्वतःला देण्यात येईल.

[टाळ्या व आवाज-तारस्वराने]

सोटाजी : शांत, शांत ! (ओरडून) सायलेन्स !

[सर्व शांत होतात.]

सोटाजी : आता पशुगीत होईल... एकसाथ शुरू...

बजाप्या गाढव : (तार स्वरात) भ्रों... अं... भ्रों... अं... भ्रों... अं...

उत्तरार्ध

[कॉम्रेड सुपडू जमिनीवर कसला तरी आराखडा काढीत आहे.
जनावरे आश्चर्याने आणि कुतूहलाने तो आराखडा पाहात आहेत.]

बैल : कव्हाधरनं पधंतोय, तुमी जिमिनीवर अश्या आडव्या रेखुच्या मारतायसा.
काय भानगड हये ही ?

बोकड : हां, भाई, मैत्री देखताच बैठा किती देरसे ! सब गिचमिड, मगजमें कुछ
शिरताच नहीं. क्यों कॉम्रेड, क्या गुताडा है ये ?

बजाप्पा गाढव : मियां, नाहीतरी ही दुनिया म्हणजे एक गिचमीडच आहे.
नुसता गुताडा. त्यात आणखी हा एक गुताडा. समजला काय आणि न
समजला काय, सारखंच ! ह्यं ! त्यात काय ?

टिपू : हां...आत्ता आलं लक्षात, कॉम्रेड. हा कसला तरी आराखडा दिसतोय.

सुपडू : समजेल. समजेल, माझा प्लॅन एकदा जमिनीवर उतरला, की तुम्हां
सगळ्यांना समजावून सांगणारच आहे मी.

[बाहेरून चंपी घोडी येते.]

चंपी : अहो, अहो ऐकलंत का ? तुम्ही मारे त्या मालनच्या मागं गोंडा घोळीत
फिरत होतात ना ?

टिपू : मी ? मी कधी मालनच्या मागं फिरत होतो ?

चंपी : काही सांगू नका. मांजर डोळे मिटून दूध पितं, पण जगाला दिसतं, हो !

टिपू : मंडळी, मंडळी ! तुम्ही हा नस्ता आरोप आमच्यावर घेताय !

चंपी : काही बोलू नका. चांगले तोंडघशी पडलात. तुमच्या नाकावर टिच्चून ती
त्या पलिकडल्या शेतकऱ्याकडे गेलीय !

बैल : काय म्हंताव ? माली मानसाकडं गेली ?

बोकड : हरामजादी साली ! मानसांके तरफ गयी ?

सुपड्डू : थांबा, थांबा ! चंपे, नीट सांग काय झालं, ते !

चंपी : अहो, मला संशय होताच. तो माणूस नेहमी आपल्या कुंपणापाशी यायचा. मालीला थोपटायचा, गूळ खारू बालायचा. मी एक दिवशी मालीला खूप सटकावलं, 'माले, माले ! हे चांगलं नाही. माणसाशी असा लवळपणा करतेस ?' तर मेली म्हणते कशी ? 'तुझ्या नवऱ्याशी तर न्हाय ना करीत लवळपना ? मंग तुला कव्हाला ह्यो चोंबडेपना ?'

टिपू : असं, असं म्हणाली माली तुला ? कुठंय कुठंय साली, अगोचर भवानी ?

चंपी : हो, वाट बघा तिची ! अहो, ती आपलं पशुउद्यान सोडून त्या माणसाकडे गेली सुद्धा. आजच रंगीवेरंगी माळा गळ्यात घालून आणि लगाम तोंडात घेऊन त्या माणसाला पाठीवर मिरवीत होती.

सुपड्डू : हं. शेवटी रंगीवेरंगी माळांसाठी आणि मूठभर गुळासाठी मालीनं लगाम तोंडात घेतलाच, तर ! ठीक आहे. यापुढे या पशुउद्यानात मालीचं नाव सुद्धा कुणी काढायचं नाही.

बैल : बराबर ! याच्या म्होरं त्या सालीचं नाव काढील, त्यो इथून कटाप. त्याला बी वाळीत टाकू !

बोकड : हां ! रंडीचा नाम नको ह्यां ! मानसांके पास जाती पासलपडी !

टिपू : पुन्हा इथं आली, तर लाथांनी ठेचून काढा भडवीला !

सुपड्डू : शांत, शांत ! हा विषय इथं संपला.

कॉमेडस्, आता मघाशी तुम्हांला पडलेल्या कोड्याचं उत्तर मी देतो. हा मी जमिनीवर काढलेला आराखडा आहे. पवनचक्कीचा. पशुविश्वात हा एक भयंकर क्रांतिकारक शोध ठरणार आहे. माणूस वाईटच, पण त्याच्या काही उपयुक्त गोष्टी आपण उचलल्याच पाहिजेत. पवनचक्की ही एक अशीच गोष्ट आहे. पवनचक्कीमुळं आपल्याला वीज नावाची शक्ती उपन्न करता येतील. या शक्तीनं... या शक्तीनं रात्री उजेड येईल. शेतीचं काम यंत्रानं करता येईल. पिकाला पाणी यंत्रानं देता येईल. थोडक्यात आज जे पशूंना अस्तित्वासाठी राब राब राबावं लागतं, ते राबणं बंद होईल. शरीरकष्टाची कामं यंत्रानं झटपट उरकता येतील. विश्रांतीचे तास वाढतील. उत्पादन वाढेल. आणि आपोआप पशूंना अन्य बौद्धिक, मानसिक आणि सांस्कृतिक विकासाला भरपूर संधी मिळेल.

बैल : वा, वा, वा ! कॉम्रेड ! ही इयाक आयडिया काव्ही बगा तुमी ! म्हंजी
• तुमी काय जे म्हनला, त्ये समदं आमच्या टक्कुन्यात काही शिरलं न्हाई.
पर एक पाइंट लई नामी वाटला पघा. रावायचं घंटं कमी कमी हुनार आन
इश्रांतीचं घंटं वाढनार. हा येकच सुद्दा नंबरी. आपल्याला पास हये एकदम !
टिपू : तुम्हांला आम्हांला पास असून काय उपयोग ? कॉम्रेड सोटाजींना पास
आहे, की नाही, हे महत्त्वाचं.

बोकड : भाई टिपू, तुमने एकदम मेरे दिलकीच बात बोली । गये कई दिन मैं
देखता हूं, सुपडूभाई और सोटाजीभाई के बीचमेंसे इस्तू जाता नहीं । एकका
एक तो दुसरेका दुसराच, एक ' दिन ' बोला, की दुसरा ' रात ' बोल्याच ।
अब येच देखो ना, सुपडूभाई सबेरेशे इधर रेघोट्या ओढते बैठे । चक्कीका
नकाशा निकाले, मगर सोटाजीभाईने इधर निस्ती चक्कर भी नहीं मारी !

बैल : एक सोटाजीचं सोडा. पर त्येंच्या गोटातलं एक चिटपाखरूवी इकडं
फिरकू नी ?

[इतक्यात गब्रू लष्करी शिस्तीत येतो व अटेन्शनमध्ये उभा राहून]

गब्रू : कॉम्रेडस्, अटेन्शन.

बैल : ह्यो आजचा थाट काही न्याराच दिसतोय !

टिपू : हो, हा प्रकार काही औरच आहे !

बोकड : गब्रूभाई, तो एकदम फौजदारच बन गये !

गब्रू : सायलेन्स, पशुशाहीचे सन्माननीय नेते कॉम्रेड सोटाजी येताहेत.

[सोटाजी देखील लष्करी ऐटीत प्रवेश करतो. सर्व पाहातच
राहतात.]

सोटाजी : कॉम्रेड सुपडू, जय पशुशाही !

सुपडू : जय पशुशाही !

सोटाजी : सकाळपासून तुम्ही कसला तरी आराखडा काढता आहात, असं
कानांवर आलं.

सुपडू : हो. पवनचक्कीचा आराखडा आहे हा.

सोटाजी : पवनचक्की ? अस्सं !

सुपडू : पशुउद्यानाच्या विकासासाठी.

सोटाजी : पशुउद्यानाच्या ? विकासासाठी ? अस्सं. पाहू या, पाहू या... कसा आराखडा आहे, तो तरी पाहू या ...

[नकाशाभोवती फिरून पाहतो.]

सुपडू : कॉम्प्रेड, कशी वाटली माझी ही कल्पना ?

सोटाजी : तुमची ? कल्पना ? कशी वाटली ? हं हं हं हं ! एक लहानशी शंका येते हा तुमचा आराखडा पाहून.

सुपडू : कोणती शंका ?

[सोटाजी शांतपणे मागचा पाय वर करतो—लघुशंका केल्या-सारखा. फक्त स् स् स् स् असा आवाज सर्वांना ऐकू येतो. सर्व पाहात राहतात.]

सुपडू : (रागाने) कॉम्प्रेड, याचा अर्थ काय ?

सोटाजी : अर्थ ? ह्यः ! अर्थ उघड आहे. पवनचक्की म्हणजे वाळूत लघवी केल्यासारखी. ना फेस, ना पाणी. आज पशुउद्यानाला गरज आहे ती अन्नधान्याची. ते उत्पादन वाढवण्याऐवजी आपण पवनचक्की बांधण्यात वेळ वाया घालवला, तर उद्या उपाशी मरण्याची वेळ येईल. मला पवनचक्कीची ही कल्पनाच मान्य नाही.

सुपडू : कॉम्प्रेड, ही पशुशाही आहे. इथं कोठलीही योजना कुणा एकाच्या मान्यतेवर अवलंबून नसते. बहुमतानं योजना मंजूर किंवा नामंजूर होते. आपण माझी पवनचक्कीची योजना मताला टाकू यां...

सोटाजी : मताला टाकण्याची गरजच काय ? बहुसंख्य पशू केवळ अशिक्षित आणि गावंढळ आहेत. त्यांना या प्रश्नातली राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक गुंतागुंत काय समजणार ?

बैल : हां, हां ! कॉम्प्रेड, हे असलं बोलनं म्हंजी...काय, मंडळी, पटतंय का तुमास्नी ?

ज्येकड : पशुशाहीमें ऐसा बोलना म्हंजी...

टिपू : हो, सुखातीपासून आपलं ठरलेलं आहे. सगळं काही बहुमतानंच झालं

पायजे.

बैल : व्हय ! सामाजिक, राजकीय- तुम्ही काय म्हणता, ते न्हाई आमच्या टकु
च्यात शिरायचं, पर त्येच्यावर मत देन्याचा आमचा हक्कच हये.

बोकड : बराबर बोल्या, बैलभाई ! मतदान होनेकुच होना !

बैल : हो, मतदान झालंच पायजे !

सोटाजी : तू बैल, लेका... मत देणार, म्हणजे आम्ही म्हणू त्याला मान डोलाव-
णार, हेच ना ?

बैल : मानसानं आमची नंदीबैल म्हणून कितीवी नालस्ती केली आसंन, पर हे
मानसाचं राज्य न्हाई. जनावरांचं हये. इथं आमी तुमी म्हनाल, त्येला माना
डोलवूच, असं न्हाई. मतदान झालंच पायजेल हये.

सोटाजी : असं ? अस्सं ! हं हं ! ठीक आहे. माझी ना नाही. (हसून) काय
फरक पडणार आहे ?

या रविवारच्या सभेतच मतदान होऊन जाऊ द्यात.

[प्रकाश जातो. अंधारात घोषणा सुरू-मिरवणूक येते. पवन-
चक्कीच्या फॉर स्लोगन्स, 'पवनचक्कीला मते द्या', 'पवनचक्की
आयी है, नयी रोशनी लायी है', 'पवनचक्की, ठरवा नक्की',
'पवनचक्की झिंदाबाद', 'करू या नक्की, पवनचक्की!' असे
घोषणांचे फलक घेतलेले पशू जमतात. सुपडू भाषणास सुस्वात
करतो.]

सुपडू : कॉम्प्रेडस्, हातच्या कंकणाला जसा आरसा लागत नाही, त्याप्रमाणे
तुमचा उर्साह बघितल्यावर पवनचक्कीचं महत्त्व आणि तिची आवश्यकता
यांचा प्रचार करण्याची आवश्यकताच नाही, असंच कुणालाही वाटेल. पण
मित्रहो, केवळ अडाणीपणामुळं किंवा अज्ञानामुळं हो ला हो ठोकू नका.
माझं म्हणणं नीट ऐकून घ्या. समजावून घ्या. त्यावर विचार करा. माझी
पवनचक्कीची कल्पना आपल्याला न पटल्यास मी तिचा अजिबात आग्रह
घरणार नाही. पण एका गोष्टीबाबत खात्री बाळगा. आपण सर्व या श्रेष्ठ
एकमेवाद्वितीय आद्य पशुशाहीचे पाईक आहोत. पशूंची पशूंनी पशूंच्यासाठी
साकार केलेली ही पवित्र पशुशाही आहे. पशूंच्या हिताची नाही, अशी एक-

तरी गोष्ट मी करीन का ? (सर्वः नाही, नाही !) (सुपडू सर्वांना शांत करतो). पवनचक्की हा आपल्या पवित्र पशुशाहीच्या प्रगतीचा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरणार आहे. केवळ कल्पनेतच असणाऱ्या अनेक सुखांचे दरवाजे, मित्रहो, या पवनचक्कीच्या योगे आपणां सर्वांसाठी आपसूक उबडणार आहेत. पवनचक्कीमुळं आपल्या पशुउद्यानात वीज निर्माण होईल. शेतीची कामं मग विजेवर चालणाऱ्या यंत्रांकरवी करवून घेता येतील आणि लहून मिळवलेल्या स्वातंत्र्याचा आपल्याला मनसोक्त उपभोग घेता येईल. मग विजेचा पंप विहिरीतून पाणी उपसणार आणि बैल फक्त देखरेख करणार. शिवाय रात्री पेटलेले विजेचे दिवे या पशुउद्यानातीलच नव्हे, तर आपल्या जीवनात-लाच सर्व अंधार नाहीसा करतील. भरपूर विश्रांती, कर्मात कमी शारीरिक कष्ट, उत्पादनातील वाढ हे पवनचक्कीचे स्पष्ट फायदे डोळे असून तुम्ही नजरेआड करणार काय ? (सर्व ' नाही, नाही ! ', ' पवनचक्की, ठरवा नक्की ', वगैरे घोषणा) मित्रहो, आपण सर्व सुज्ञ आहात, समंजस आहात, पशु-शाहीचे जबाबदार घटक आहात, आपला पवनचक्कीलाच पाठिंबा आहे, हे मला पूर्णपणे माहीत आहे, तरी पण कुणाच्याही अपप्रचारास आपण बळी पडू नये, अशी माझी आपणांस कळकळीची विनंती आहे. आणि कुणी अप-प्रचार करू नये, असंही माझं सांगणं आहे. ही पशुशाही आहे, सोडेशाही नव्हे. (सर्व हसतात. बोकड : वा, क्या बोल्या !) तर, मित्रांनो, या रवि-वारच्या सभेत पवनचक्कीच्या बाजूत मतदान करून आपल्या सुखाचे दरवाजे उघडून घ्या, ही पुन्हा एकदा विनंती करून मी माझं भाषण संपवतो. जय पशुशाही !

[पुन्हा एकदा घोषणांचा कल्लोळ. सुपडू आत जातो. पशूंचा कळप त्याच्या मागोमाग. बजाप्या त्याला फॉलो करतो, मग पुढं येऊन प्रेक्षकांना]

बजाप्या : हा लेकाचा सुपडू म्हणजे मठ आणि ऐकणारे हे विद्वान म्हणजे शतमठ ! ' की ' म्हटलं, की ' ज ... य ! ' म्हणून टाहो फोडायचा, एवढंच यांना माहीत. तो गाढवासारखा बडबडत होता, पण एकाच्याही टाळक्यात काही असा दिवा पेटला नाही, की हा वीज निर्माण कशी करणार ? पंप

कुठून आणणार ? पवनचक्की कशी उभारणार ? हं ! बोलाचीच कटी आणि बोलाचाच भात. असो. चालायचंच. यापेक्षा तरी आणखी वेगळं काय होणार आहे म्हणा ? आपण फक्त बघत राहावं, हे उत्तम !

[गब्रू येतो. बसल्या जागीच पशू फलक उलटे करतात. त्यांवर वेगळ्या, पवनचक्कीच्या विरुद्ध घोषणा 'पवनचक्की गाडा पक्की,' 'पवनचक्की आपली नाचक्की' 'पवनचक्कीकी क्या पहेचान ? भूखा कंगाल पशु उद्यान', 'पवनचक्की मुद्दामाद', 'पवनचक्की नकोच नक्की', इ. घोषणा]

गब्रू : कॉम्रेडस् ! माफ करा. तुम्हांला थोडं थांबावं लागलं, पण आपले आदरणीय नेते कॉ. सोटाजी म्हणतात, त्याप्रमाणं विसाडघाईपेक्षा थोडा धीर धरला, तर फायदाच होतो. नुकसान कधीही होत नाही. शिवाय वेटर लेट दॅन नेव्हर, असं त्यांनी नाही, तरी कुणीतरी आधीच म्हणून ठेवलेलं आहेच. तरी यापेक्षा उशीर न करता मूळ मुद्द्यावर येऊ, पवनचक्की ! कॉम्रेडस्, आपल्या कॉ. सोटाजींच्या म्हणण्यानुसार पवनचक्की हा मुळातला मुद्दाच नाही. या पवनचक्कीच्या मुळाशी त्यांना वेगळीच शंका येते आहे. ती त्यांनी परवाच निर्भीडपणे व्यक्त केलेलीच आहे. याबद्दल त्यांच्या स्पष्टवक्तेपणाचे आणि निःस्पृहतेचे कौतुक करावे, तेवढे थोडेच आहे. मला सांगा, मित्रहो, पवनचक्की झाली काय नि न झाली काय, कॉ. सोटाजींचा कोणता फायदा होणार आहे ? पण ही पशुशाही आहे. इथं घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीची जबाबदारी आपणां सर्वांवर आहे. त्यामुळं आपण घेत असलेला निर्णय सर्वांच्याच हिताचा आहे, याची पूर्ण खात्री पटली पाहिजे. पवनचक्की हा असाच विषय आहे. पवनचक्की हवी, की नको, हा आजचा प्रश्न नसून पशुशाहीचं अस्तित्व टिकवणं, तिचं सामर्थ्य वाढविणं आणि जास्तीत जास्त आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल करणं ही काळाची गरज आहे. मित्रहो, युगायुगाचं दास्य आपण झुगारून दिलेलं आहे. मानवंशाला आपल्या पशुउद्यानामुळं जबरदस्त हादरा बसलेला आहे. पण ही गोष्टही आता जुनी झालेली आहे. माणूस सावध बनलेला आहे. जागा झालेला आहे. आणि माणसाच्या पाताळयंत्रिपणाला जगात तोड नाही. कुणी सांगावं, पवनचक्की हा माणसाच्या

कपट-कारस्थानाचा भागही असू शकेल. अन्यथा आजचे आपले महत्त्वाचे प्रश्न आमचे मित्र कॉ. सुपडू यांनाही महत्त्वाचे वाटून त्यांनी हा अच्यवहार्य कल्पनाविलास केलाच नसता. आज अन्नधान्याचा प्रश्न आ वासून उभा आहे. पवनचक्कीमुळे पोट भरणार नाहीत, लक्षात ठेवा. तसंच संरक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा प्रश्न आहे. पवनचक्की ते काम करू शकणार नाही, कॉन्ग्रेस ! हे अक्षरशः कॉ. सोटाजींनी म्हटल्याप्रमाणं वाळूत मुतणं ठरणार आहे. ना फेस, ना पाणी ! अतोनात कष्ट, उपासमार, वेळेचा अपव्यय, यामुळे साधणार काहीच नाही. उलट आपणच दुबळे होऊ आणि लक्षात ठेवा, माणसाला तेच हवं आहे. त्याचीच तो वाट बवतो आहे. पुन्हा एकदा जानोजी तुमच्या आमच्या उरावर नाचायला केव्हाचा टपून बसलेला आहे. आपण त्याला ही संधी देण्याचा मूर्खपणा करणार आहोत काय ? नाही. मित्रहो, कधीच नाही ! दिवास्पन्न रंगवून भ्रामक सुखांच्या कल्पना-राज्यात रमण्यापेक्षा सूर्यप्रकाशापेक्षा स्वच्छ अशा वस्तुस्थितीचा विचार आपण कराल, अशी सोटाजी यांची खात्री आहे. आणि आपणां सर्वांच्या वतीनं मी त्यांना अशी खात्री देतो, की रविवारच्या सभेत आम्ही सर्व आपल्या पाठीशी उभे राहू आणि पवनचक्कीच्या विरोधी मतदान करू. जय पशुशाही !

[गद्गू जातो. बजाप्पा पशूंच्या पुढं येतो आणि]

बजाप्पा : मित्रहो, कळविण्यास अत्यंत दुःख होत आहे, की आपल्या हातांतल्या बोर्डांना दोनच बाजू आहेत. नाण्यासारख्या. त्यामुळे तिसरं मत तुम्हांला असणं शक्य नाही. कारण ते विचार करून वनविता येतं आणि माणसाचा मेंदू कधीकधी गुडध्यात तरी असतो, म्हणे; पण आपल्या मेंदूबद्दल काय बोलायचं ? अहो, आत्याबाईला मिशा असल्या, तर मग काय बोलायचं होतं ? तात्पर्य, म्हणजे उठा, घरी जावा. रविवारी भेटू.

[प्रकाश जाता जाता पशू पांगतात. 'आयला, ह्यो बजाप्पा म्हंजी समद्यांनाच लाईनशीर लाथा हानत असतोय !' 'हान ! इत्ता है, तो आपुन लीडर बननेकी पत नहीं... फुकट बकबक'— 'अहो, असं नाही, तो म्हणतो, त्यात अगदीच तथ्य नाही, असं कसं म्हणता तुम्ही ?' इ. चर्चा.

पुन्हा प्रकाश येतो-सभास्थानावर.]

सुपड्ड : कॉम्रेडस्, पशुउद्यानात पवनचक्की असावी, की नाही, नसावी, हे ठर-
विण्यासंबंधी आता मतदान होईल. 'प्रथम पवनचक्की नसावी', असं ज्यांना
वाटत असेल, त्यांनी आपला पुढचा एक पाय नेहमीप्रमाणे वर करावा.

[काही पशू तसे करतात.]

सुपड्ड : ठीक आहे. आता 'पवनचक्की असावी', असं ज्यांचं मत असेल,
त्यांनी आपला पाय वर करावा.

[बहुसंख्य पशू पाय वर करतात.]

सुपड्ड : निर्णय उघड आहे. कॉम्रेड सोटाजी, पशूंनी प्रचंड बहुमतानं पवनचक्की
असावी, असा निर्णय दिलेला आहे.

सोटाजी : असं ? अस्सं ! हं हं ! काय फरक पडणार आहे, कॉम्रेड गब्रू ?

गब्रू : माय फ्यूरर ?

सोटाजी : ऑपरेशन ब्लिट्झ.

गब्रू : यस, माय फ्यूरर ! (लष्करी शिस्तीत नाझी सलामी देऊन मागे जातो व
ओरडतो.) ऑपरेशन ब्लिट्झ !

[सर्व बाजूंनी प्रचंड मोठे असे नऊ शिकारी कुत्रे भयानक आवाज
करीत धावत आत येतात व सुपड्डवर तुटून पडतात. कुत्र्यांचे
भयप्रद भुंकणे आणि त्यांचा आवेश पाहून सर्व जनावरे भेदरून
जातात. सुपड्ड कसाबसा जीव बचावून तिथून धूम ठोकतो. दोन
कुत्रे त्याचा पाठलाग करीत बाहेर जातात. बाकी कुत्रे शिस्तीत
सोटाजीभोवती उभे राहातात. सोटाजी 'मला दोन शब्द बोला-
यचेत' या अर्थानं पुढच्या पायानं खूप करतो.]

गब्रू : अटेन्शन ! फ्यूरर बोलताहेत.

[सोटाजी ध्वजस्तंभापाशी येतो.]

सोटाजी : कॉमेडस्, यापुढे आठवड्यातून दोनदा सर्व पशूंची सभा घेण्याची प्रथा वंद करण्यात येत आहे. अशा सभांनी काहीही साध्य होत नाही. फालतू चर्चेत वेळ मात्र वाया जातो. तेव्हा या पुढे पशुउद्यानाच्या सर्व समस्या सोडवण्यासाठी एक खास कमिटी नेमण्यात येत आहे. या कमिटीचा अध्यक्ष मी स्वतः असेन. इतर कमिटी-मेम्बर्स, मी निवडीन, ते असतील. अर्थात ते फक्त डुकर जमातीतूनच निवडले जातील. या कमिटीच्या बैठका गुप्त ठिकाणी होतील. इतर पशूंना फक्त निर्णय कळवले जातील. या निर्णयावर कुणाही पशूला चर्चा करता येणार नाही. किंवा या निर्णयाविरुद्ध चकार शब्द काढता येणार नाही. यापुढं फक्त दर रविवारी पशूंनी या ध्वजस्तंभापाशी जमायचं आहे. चर्चा वगैरे करण्यासाठी नाही, तर फक्त ध्वजवंदनासाठी आणि पशुशाहीशी एकनिष्ठ असल्याच्या शपथेचा पुनरुच्चार करण्यासाठी. याच वेळी सरकारचे नवे हुकूम आणि कायदे जाहीर करण्यात येतील. त्यांचं पालन त्रिनतक्रार झालं पाहिजे. ढॅटस् ऑल !

बैल : आरं, वा !...म्हंजी ह्यो हम करे सो कायदाच झाला !...हुकूमशाही का ? हुकूमशाहीचा बाप झाला ह्यो ?

सोटाजी : (करड्या आवाजात) काय ?

बैल : ही तुमची आत्ताची भाषा काही येगळीच झाली. पशुशाहीची भाषा न्हाई ही !

सोटाजी : असं ? अस्सं ! हं हं ! मग तुम्हांला आवडेल, अशा भाषेत बोलतो. गवू !

गवू : (कुत्र्यांना खूण करून) अँटक !

[सर्व कुत्रे एकदम बैलावर तुटून पडतात. एकच हलकल्लोळ उडतो. बैल जिवाच्या आकांताने ओरडतो. सर्व कुत्रे त्याला घेरून उभे राहतात. सोटाजीकडे आंघोळासाठी पाहतात.]

सोटाजी : या बैलाला इथून बाहेर न्या. हाल हाल करून मारा आणि त्याच्या मांसावर आजचा दिवस सेलिब्रेट करा. जा.

[कुत्रे ओरडत बैलाला नेतात. बैल केविलवाणा हंबरडा फोडीत नाइलाजाने जातो.]

म. प्र. सं. सं. सं. पाचनालय शाखा.
 भा. क्र. 90094 त. दि. 23/11/07

सोटाजी : कुणाला आणखी काही शंका कुशंका ? (सर्व गप्प-मेदरलेले) दॅटस्
ऑल !

[दोन कुत्रे बाहेरून येतात.]

१ कुत्रा : हेल प्यूरर !

सोटाजी : येस् ?

१ कुत्रा : आम्ही पाठलाग करण्याचा आटोऱाट प्रयत्न केला, पण कॉम्रेड सुपडू
पशुउद्यानाच्या हद्दीबाहेर पळून मेला. क्षमा असावी.

सोटाजी : अस्सं. ठीक आहे. सभा बरखास्त. गब्रू !

गब्रू : माय प्यूरर !

सोटाजी : (त्याच्या कानात काही कुजबुजतो) समजलं ?

गब्रू : येस्, माय प्यूरर !

सोटाजी : गुड्. चला, आम्ही निवतो.

गब्रू : अटेन्शन !

[सर्व कुत्रे कडक सलामी—नाझी स्टाइलने—देतात.]

गब्रू : हेल प्यूरर !

[हिटलर-पद्धतीनं सलामी स्वीकारत बाहेर जातो. सर्व पशू सुन्न
झालेले आहेत. गब्रू त्यांच्याकडे पाहतो. मग गोड हसून साखर-
पेरणी सुरू करतो.]

गब्रू : कॉम्रेडस् ! अरे, तुम्ही सगळे असे सुन्न का ? बावरल्यासारखे का ? अरे,
ही तर आनंदोत्सव साजरा करण्याची वेळ आहे. आपल्या सगळ्यांचं भाग्य
समजा, की कॉम्रेड सोटाजी यांनी आपला एकमेव नेता होण्याचं मान्य केलं.
एकसत्ताक राज्याची जबाबदारी केवढी प्रचंड असते, याची तुम्हांला कल्पना
नाही. पण आपल्या पशुशाहीच्या कल्याणासाठी प्यूरर यांनी ती जबाबदारी
स्वीकारली. केवढं मोठं मन ! केवढा मोठा स्वार्थत्याग !! सर्व पशूंच्या
कल्याणाची केवढी तळमळ !!! कॉम्रेडस्, ही जबाबदारी म्हणजे चैनीची
किंवा आरामाची गोष्ट नव्हे. सुळावरची पोळी असते ही ! पण प्यूरर यांनी

केवळ गरिबांतल्या गरीब पशूंच्या उद्धारासाठी हा काटेरी मुकुट डोक्यावर धारण केलेला आहे. कारण त्यांची समानतेवर आणि पशुशाहीवर दृढ निष्ठा आहे. पशूंचे निर्णय पशूंनीच घ्यावेत, असं त्यांचं मत आहे. पण तुम्ही अशिक्षित आहात, पशुशाहीसाठी अपरिपक्व आहात. एखादा जरी चुकीचा निर्णय तुम्ही घेतलात, तरी काय होईल, कल्पना आहे ? अहो, माणूस याच संधीची वाट पाहतो आहे तुमची एक चूक, तुमच्या एकजुटीत पडलेलं खिंडार आणि माणूस येऊन तुमच्या मानगुटावर बसलाच म्हणून समजा. आपली ही पशुशाही नष्ट व्हावी, अशी तुमची इच्छा आहे ? (सर्व स्तब्ध) कॉम्रेडस्, तुम्ही अजूनही संभ्रमातून बाहेर पडलेला दिसत नाही. कदाचित कॉम्रेड सुपड्ड यांचा बुडबुडा अचानक फुटल्यामुळं तुम्ही गोंधळून गेला असाल.

बोकड : गोंधळून ? अरे, क्या बात कर रहे ? गब्रूभाई, हमारा तो भेजा खराब हो गया। कामच नहीं करता।

टिपू : हो... म्हणजे कॉम्रेड सुपड्ड हे पशुशाहीच्या संस्थापकांपैकी एक होते. शिवाय त्यांना परमवीरपशुचक्रही मिळालेलं होतं.

गब्रू : या गोष्टी महत्त्वाच्या नाहीत. मूलभूतं मुद्दा हा आहे, की सुपड्ड हा पशुशाहीशी एकनिष्ठ होता का ? मुळीच नाही ! वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेनं त्याला अलीकडे पळाडलेलं होतं. पशुशाहीच्या हितापेक्षा त्याला स्वतःच्या हिताचीच चिंता होती. कॉम्रेडस्, तुम्हांला एक रहस्य सांगतो. ज्या पवनचक्कीच्या प्रश्नावरून ही दुसरी क्रांती झाली, त्या पवनचक्कीला आपल्या फ्यूरर सोटाजी यांचा विरोध नव्हताच मुळी. अहो, खरं सांगायचं, तर पवनचक्कीची कल्पना मुळात त्यांचीच. पवनचक्कीचा कच्चा आराखडा आधी त्यांनीच काढलेला होता. पण हरामखोर सुपड्डनं तो चोरला. चक्क चोरला ! आणि ही नीच, अधम चोरी कशासाठी ? तर तुमच्यापुढं हा आराखडा स्वतःच्या नावावर खपवून आपल्या एकट्याची छाप पाडावी, म्हणून ! पण हे कारणही नुसतं वरवरचं. खरं कारण असं, की सुपड्डला आपल्या एकट्याचं व्यक्तिमाहात्म्य वाढवून शेवटी पशुशाही मोडून इथं हुकूमशाही आणायची होती. पण आपले फ्यूरर सोटाजी इतके धूर्त, की त्यांनी हा डाव वेळीच ओळखला आणि ऐन वेळी तो त्या हरामजाद्यावरच उलटवला. कॉम्रेडस्, यालाच राजनीती म्हणतात. आणि आजतरी राजनीतीत

आपल्या प्यूरर सोटाजी यांचा हात धरील, असा कुणीही नाही. आपण आपलं भाग्य समजू या, की असा नेता आपल्याला लाभला. बोला एकसाथ -पशुउद्यानाचा एकच नेता...

[सर्व गप्प. क्षणभर विचित्र शांतता. मग टिपू चाचरत बोलण्याचा प्रयत्न करतो.]

टिपू : कॉम्रेड ...

गब्रू : बोला ...

टिपू : आम्ही सगळेच फार गोंधळून गेलेलो आहोत. डुक्कर जमातीप्रमाणे आम्हां बाकी पशूंचा मेन्दू तल्लख नाही, हे खरंच. पण घटनाच इतक्या वेगानं घडताहेत, की त्यांचा अर्थ आम्हांला लावताच येत नाहीये. कॉम्रेड सुपड्ड यांची इथून हकालपट्टी झाली. का झाली, याचं कारण तुम्ही आत्ता स्पष्ट केलेंत, म्हणून आम्हांला समजलं. पण कॉम्रेड बैल मारला गेला. मला आठवतंय, त्याप्रमाणं आपल्या पशुशाहीच्या घटनेत एक कलम अगदी स्पष्ट होतं. 'पशूंनी पशूंची हत्या करू नये!' आता या दोन गोष्टींची संगती काही आमच्या डोक्यात येत नाही.

बोकड : हां, टिपूभाईने पाइंटरशीर बात किये। एक तरफ बोलते ' नहीं मारनेका ' एक तरफ मारते।

टिपू : आम्हांला काहीच समजेनासं झालं आहे. याचा खुलासा व्हायला हवा.

सर्व : शांत, शांत !... ऐका. कॉम्रेड टिपू यांचा मुद्दाच अज्ञानमूलक आहे. दुदैव असं, की तुम्हांला कुणालाच नीट लिहिता वाचता येत नाही. आणि या तुमच्या या अज्ञानाला कारण कोण, माहिती आहे ? तो सुपड्ड. त्यानं तुम्हांला सुशिक्षित होऊच दिलं नाही. तुमच्या अज्ञानाचा आणि मठ्ठपणाचा फायदा घेऊनच त्याला स्वतःची हुकूमशाही आणायची होती. पण आम्हांला तसं करायचं नाही. घटनेच्या ज्या कलमाचा आत्ता कॉम्रेड टिपू यांनी उल्लेख केला, ते कलम काय आहे ?

टिपू : पशूंनी पशूंची हत्या करू नये.

गब्रू : चूक. तुम्हांला वाचता येत नसल्यानं तुम्ही त्या कलमाचा अर्थवटच अर्थ डोक्यात घेतलेला आहे. प्रत्यक्ष कलम मी आत्ताच तुम्हांला वाचून दाखवतो.

(वाचीत) ' पशूनी पशूची कारणाशिवाय हत्या करू नये '. इथं ' कारणा-
शिवाय ' हा शब्द फार महत्वाचा आहे आणि आम्ही बैलाला मारण्याचं
कारण अत्यंत महत्वाचं होतं. बैल हा त्या पाजी सुपडूचा हस्तक होता.
पंचमस्तंभी होता. पशुशाहीला घातक होता. पटली सर्वांची समजूत ? (सर्व
गप्प) ठीक आहे ! आता एक साथ लगाव नारा- ' हमारा नेता ... ' (सर्व
गप्पच. गब्रू एकदम जरवेने ओरडला) बोला, ' हमारा नेता- फ्यूरर
सोटाजी ! '

काही... (दबल्या आवाजात) हमारा नेता फ्यूरर सोटाजी !

गब्रू : पशुशाही म्हणजेच सोटाजीशाही !

काही... (किंचित वाढलेल्या आवाजात) पशुशाही म्हणजेच सोटाजीशाही !

गब्रू : सोटाजी आया है, नई रोशनी लाया है !

सर्व : (घोषणाबाजीचा मद चढतो आहे) सोटाजी आया है, नई रोशनी लाया
है !

गब्रू : हेल ...

सर्व : (उत्साहाने) सोटाजी !

गब्रू : हेल ...

सर्व : (जास्त उत्साहाने) सोटाजी !!

गब्रू : हेल ...

सर्व : (तारस्वराने) सोटाजी !!!

[प्रकाश जातो. कोपन्यातल्या ' एका 'वर येतो.]

एक : ... आणि अशा रीतीनं फ्यूरर सोटाजीचा एकसूत्री कारभार पशुउद्यानात
सुरू झाला.

एकसूत्री कारभाराचा प्रथमदर्शनी फायदा म्हणजे झटपट एकमुखी निर्णय
आणि त्याची त्वरित कार्यवाही. पवनचक्कीचं काम झपाट्यानं सुरू झालं.
पशुमंडळी सतत कामात व्यग्र ठेवून, त्यांना भरपूर नसलं, तरी पुरेसं अन्न
देण्याची काळजी सोटाजीनं घेतली. त्यामुळं आजूबाजूला काय चालू आहे,
यावर विचार करायला पशूंना उसंतच मिळाली नाही आणि तशी गरजही
भासली नाही. विचार केल्यानं आपल्याच मेंदूवर ताण येतो, हे लक्षात येता

पशुमंडळींनी विचार करायचंच सोडून दिलं. त्यामुळं 'सोटाजी बोले, पशुदल हाले' अशी अवस्था निर्माण झाली.

हळू हळू सोटाजीनं पशुउद्यानाला आवश्यक, पण ज्यांचं उत्पादन पशूंना करता येणं शक्य नव्हतं, अशा वस्तू बाहेरच्या माणसांच्याकडून विकत घ्यायला सुरुवात केली. या वस्तूंच्या मोबदल्यात धान्य, गवत, अंडी, दूध वगैरे गोष्टी माणसांना देण्यात येत.

एका दिवशी असा फतवा काढण्यात आला, की डुकरांच्या कमिटीसकट सोटाजी जानोजीच्या घरात राहायला जातील. नंतर असाही फतवा काढण्यात आला, की इतर पशूंच्याप्रमाणं डुकरं यापुढं शारीरिक काम करणार नाहीत.

पशुमंडळी असे फतवे ऐकून चकित होई. पण कॉम्रेड गब्रू आपल्या नेहमीच्या हुशारीनं त्यांना या फतव्यांचा अर्थ आणि त्यांची पशुशाहीच्या हिताच्या दृष्टीनं नितांत आवश्यकता पटवून देई...

[प्रकाश जातो व सभेवर येतो.]

बोकड : वो तुम कुच बी बोलो, गब्रूभाभी, पण अपने दिमागमें 'ये' शिस्ताच नहीं !

टिपू : आता बोकडाच्या डोक्यापेक्षा घोड्याचं डोकं मोठं असतं, हे मीच तुम्हांला सांगायला पाहिजे, असं नाही. पण माझ्या डोक्यातही हे काही शिरत नाही.

बोकड : मानसांके साथ आजावात देनावेना करनेका नहीं, ऐसा अपने घटनामें एक कलम था... मेरेकू बराबर याद है...

टिपू : हो. मलाही आठवतंय चांगलं...म्हातारे मेजर शेवटच्या भाषणात म्हणाले होते, 'दोन पायांवर चालणारा तो आपला शत्रू. पशूंनी माणसाप्रमाणे कधीही व्यापार करू नये.'

बोकड : और ह्यां तो सब उलटाच चल रहा है ! मानसांके साथ खुल्लमखुल्ला लेना देना चल रहा है... बेपार चल रहा है...

टिपू : हो. आठवड्यातून एकदा माणसांचा प्रतिनिधी पशुउद्यानात येतो. फ्यूरर सोटाजी त्याच्याशी उघड उघड चर्चा करतात.

बोकड : हां, अभी एक बात माननीच पडेगी ! मानसांके सामने अपने सोटाजीभाई ऐसे आकडके खडे रहते हैं, और दुम हिलाते हिलाते ऐसे

चलाखीसे बातें करते हैं, की वाः! वो साला मानसांबी मुंडी नीचे डालके चुपचाप सुनता है, वो देखके अपुनका दिल कैसा बड़ा होता है...

टिपू : दिल बड़ा होत असेल, पण दर वेळी आपलं धान्य, गवत, अंडी, दूध असं सगळं तो घेऊन जातो, त्याचं काय ?

गब्रू : घेऊन जातो, म्हणजे काय ? फुकट घेऊन जातो ? त्याच्या मोबदल्यात पवनचक्की तयार करण्यासाठी लागणारं सामान आपण घेतोच ना ?

बोकड : हां, मगर इसका मतलब हम मानसांके साथ खुल्लमखुल्ला बेपार करते, ऐसा हुआ ना ?

गब्रू : मला हे समजत नाही, पशूंनी व्यापार करायचा नाही, असं कुणी भरवलंय तुमच्या डोक्यात ?

टिपू : म्हातारे मेजरच शेवटच्या भाषणात म्हणाले होते...

गब्रू : नक्की आठवतंय का तुम्हांला ? मेजर मरून किती दिवस झाले ? तुम्हांला काल सांगितलेलं आज आठवत नाही. हे हे सगळं त्या लबाड सुपडूचं कारस्थान आहे. त्यानंच जाणूनबुजून अशा खोट्यानाट्या गोष्टी पसरवल्या. मी विचारतो, पशूंनी व्यापार करू नये, असा नियम झाला होता, या म्हणण्याला काही आधार आहे ? कुठं काही लेखी आहे ? घटनेच्या या सात कलमांत नमूद केलेलं आहे ? वाचा, वाचा ही कलमं नीट ! आहे कुठं तसा उल्लेख ?

टिपू : नाही. मला तितकंसं वाचता येत नाही... पण...

गब्रू : अस्सं ! वाचता येत नाही, पण बेजबाबदार बोलता मात्र येतं. मी तुम्हांला सांगतो, असं कलम या घटनेत कुठंही नाही.

टिपू : हे एक सोडा. पण घटनेत असलेल्या दुसऱ्या कलमाचं काय ? 'सर्व पशू समान आहेत', हे एक कलम. 'पशूंनी कधीही पलंगावर झोपू नये,' हे दुसरं कलम.

बोकड : वा, टिपूभाई ! बराबर पाईट निकाल्या तुमने ! ये दोनोंकी कलमा धावेमें बिठाया इन्होंने ! 'सर्व पशू समान आहेत', क्या खाक समान 'आहेत' ? बाकी सब चौबीस घंटे मर मर मेहनत करते हैं... भूके पेट पसीना बहाते और ये डुकरां...? बस आराम हि आराम ! मस्त खाते पीते, आराम करते, मानसांके घरमें मानसांची तरह रहते...

गबू : अरे, अरे, अरे, अरे ! हा म्हणजे कृतघ्नतेचा कळस झाला. खरं म्हणजे यापुढं मी तुमच्याशी काही बोलूच नये, इतकी खालची पातळी गाठलीत तुम्ही ! पण केवळ अज्ञानापोटीच तुम्ही असं बोलता, एरव्ही तुमची मनं निर्मळ आहेत, याची पूर्ण कल्पना मला आहे, म्हणूनच मी इथून निघून जात नाही. तुम्हांला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतो. अरे, वेड्यांनो ! राज्य करणं म्हणजे किती अवघड गोष्ट आहे, याची कल्पना तरी आहे का तुम्हांला ? सतत चिंता, मनन करावं लागतं. अन्नाचा प्रश्न, संरक्षणाचा प्रश्न, पवनचक्कीचा प्रश्न - एक की दोन, हजारो प्रश्न रोज हाताळायचे असतात. आपले प्यूरर आणि आम्ही सर्व डुकरं अहोरात्र याच चिंतेत असतो. आता मला सांगा, तुमच्याबरोबर आम्ही आमची शरीरं राबवली, दमलो थकलो, तर हे महत्त्वाचं डोक्याचं काम होणार आहे का आमच्या हातून ? तुमच्या इतकेच कष्ट आम्हीही करतो. फक्त तुम्ही शरीरानं कष्ट करता आम्ही मेंदूनं कष्ट करतो.

आता दुसरा मुद्दा. तुम्ही समजता, इतर पशू अर्धपोटी राहतात आणि आम्ही पोट फुटेपर्यंत खातो. गैरसमज आहे तुमचा ! आपलं पशुउद्यान हे शेतीप्रधान असलं, तरी इथली अन्नधान्य-परिस्थिती किती नाजूक आहे, ते तुम्ही पाहताच आहात. जे अन्न इथं पिकतं, त्यातलं अर्धं माणसाला विकूनच आपल्याला पवनचक्कीचं सामान विकत घ्यावं लागतं. त्यामुळं तुम्हांला पोटभर अन्न देता येत नाही, याबद्दल आम्हांलाही खंत आहे. आम्ही तुमच्यापेक्षा चार घास जास्त खातो, हेही आम्हांला मान्य आहे. पण याचा अर्थ आम्ही अगदी पोट फुटेपर्यंत खातो, असा नव्हे. बुद्धीला चालना मिळण्यासाठी पोटात जितकं इंधन जाणं आवश्यक आहे, तेवढंच आम्ही खातो. उपाशी पोटी बुद्धी चालणार आहे का ?

आता तिसरा मुद्दा. आम्ही माणसाप्रमाणे घरात का राहतो ? मी विचारतो, बुद्धीचं काम करायचं, म्हणजे शांतता नको ? बाहेरच्या कलकलाटात डोकं चालणार कसं ?

तिपू : नाही, ते बरोबर आहे. पण घटनेत असं कलम आहे, की पशूंनी माणसाप्रमाणे पलंगावर झोपू नये. आणि आम्ही तर असं ऐकतो, की...

गबू : तुम्हांला अक्कल नाही, हे मी म्हणतो, ते याचसाठी ! अरे पलंग म्हणजे

काय ? लाकडाची किंवा लोखंडाची झोपायची जागा. माणूस तिच्यावर कापसाची किंवा परांची गादी घालून झोपतो, म्हणून तो 'ऐशाराम'. पशूंना हा माणसाचा सरंजामशाही आराम वर्ज्य आहे. त्यांनी जमिनीवर किंवा गवतावर झोपावं. आम्ही तेच करतो. पलंगावर गवत घालून त्यावर झोपतो.

बोकड : हां. घासपर सोते होंगे तो वो फिर ठीक है !

[इतक्यात एक कोंबडी फडफड करित येते.]

कोंबडी : वाचवा... वाचवा, मेले, मेले, मेले !

टिपू : काय झालं, काय झालं ?

कोंबडी : लूत लागली मेल्यान्ला ! त्येंचं मटं उलाथलं ! किडं पडलं त्येंच्या थोत्राडान्ला !

बोकड : ओ मुर्गीबाय, क्या हो गया ? ऐसी गंदी गंदी गाली कायकू देती ?

कोंबडी : लई माज चल्डाय... गाडा त्यान्ला कुनी मसनवटीत न्हेऊन !

टिपू : अग, कुणाला ? काही सांगशील, की नाही ?

कोंबडी : ते मेले लूतपडे कुत्रे हैत ना शिकारी ? त्येन्ला !

बोकड : क्यों ? क्या किया उन्होंने ?

कोंबडी : समद्या कोंबड्यांवर झडप घातली. सात-आठ कोंबड्या जिवं मारल्या चांडाळांनी !

टिपू : सात-आठ कोंबड्या मारल्या ?

कोंबडी : निसत्या मारल्या न्हाई, फाडून फाडून खाल्ल्या. आमी पळालो, म्हून वाचलो. मानसाचं राज्य गेलं. जनावराचं आलं. पर आमच्या मागचा भोग काय संपला न्हाय, ग, बाय ! (रडू लागते).

टिपू : कॉम्प्रेड गन्नू, याचा अर्थ काय समजायचा आम्ही ? कुत्र्यांची ही हिंमत ?

गन्नू : कुत्र्यांची काही चूक नाही त्यात !

बोकड : क्या ? क्या बोले, गन्नूभाई ?

गन्नू : होय. फ्यूरर सोटाजी यांच्या हुकमानंच कोंबड्यांना ही शिक्षा झालीय. वारंवार समज देऊन सुद्धा अंडी सरकारजमा करायला नकार दिला त्यांनी. आणि काल आमचे कुत्रे सरकारी हुकमानं जप्त करायला गेले, तर या हराम-जात्र्यांनी सर्व अंडी स्वतःच फोडून टाकली.

कोंबडी : (संताप व तळतळाटानं) व्हय, व्हय ! टाकली फोडून ! आमची अंडी
 आमीच फोडली. का न्हाई फोडनार ? इथं ऐकनारं समदं तुमीच सांगा !
 जनावरांचं राज झालं, तवा ह्ये काय म्हनले हुते ? कोंबड्यांची अंडी
 कुनीवी नासनार न्हाई. समद्या अंड्यांची पिलं हुत्यान्. अन् आता ? समदी
 अंडी सरकारजमा ? या डुकरांच्या खुराकापायी ? मानसान्ला इकन्यापायी ?
 का ? आमची कच्चीवच्ची कशापाय् यांच्या तोंडात घालायची आमी ?
 सांगा तुम्ही. आमी आमची अंडी फोडावा, न्हाईतर दुसरं काय करावा ?
 आम्ही फोडली, तर तुदून पळं आमच्यावर. चटनी केली आमची. त्येंचं
 मढं गेलं ...

गत्रू : कॉन्ग्रेस, ही भावनेच्या भरात बोलते आहे, म्हणून हिच्या राष्ट्रद्रोही
 बोलण्याकडे मी दुर्लक्ष करतो. पण असं विद्रोही बोलणं किंवा वागणं यापुढं,
अजिबात चालवून घेतलं जाणार नाही. फ्यूरर सोटाजी याचं राज्य म्हणजे
पोरखेळ नाही. कडक शिस्त, काटेकोर आज्ञापालन आणि संशयातीत एकनिष्ठ
 या तीन गोष्टींवर आमचा अत्यंत कटाक्ष आहे. कर्तव्यात कुणीही चुकला,
 तर त्याला कठोर शिक्षा दिली जाईल. शेवटी पशुशाहीच्या संरक्षणासाठी
 आणि सामान्यांतल्या सामान्य पशूच्या कल्याणासाठी आम्हांला नाइलाजानं
 इतकं कठोर होण्यावाचून गत्यंतरच नाही. आज पशुशाहीच्या समृद्धीसाठी
 आपण पवनचक्कीला अग्रक्रम दिलेला आहे. पवनचक्कीसाठी लागणाऱ्या सर्व
 गोष्टी आपल्याला माणसाकडूनच विकत घ्याव्या लागताहेत. आणि वाटेल ती
 किंमत मोजून आपण त्या विकत घेतल्याच पाहिजेत. नाही तर पवनचक्कीचं
 कामच बंद पडेल. अशा परिस्थितीत सर्व पशूंनी वाटेल तो स्वार्थत्याग करा-
 यला तयार असलंच पाहिजे. पण या निमकहराम कोंबड्यांनी उलट असहकार
 पुकारला. अशा पशुद्रोहाला झाली हीच शिक्षा योग्य होती !

टिपू : हो, पण आपल्या घटनेत, ' पशूंनी पशूंना ...

गत्रू : कारणाशिवाय मारू नये... ' कारणाशिवाय हा शब्द विसरू नका.

टिपू : हा शब्दांचा खेळ मोठा कठीण आहे. कशाचा काय अर्थ समजावा, हेच
 कळत नाही.

बजाप्पा : (हा कोंबडीबरोबर आलेला आहे, शांतपणे) या जगात कशाला काय
 अर्थ आहे, म्हणून तो शब्दांना असणार आहे ? आणि शब्दांनाच अर्थ

नाही, तर शब्दांनी वनवलेल्या घटनेला तरी काय अर्थ आहे ? सगळं निरर्थक !

गब्रू : कॉम्रेड बजाप्पा, तुमचं असलं बोलणं यापुढं सहन केलं जाणार नाही. विद्रोही म्हणून तावडतोव शिक्षा केली जाईल !

बजाप्पा : ठीक आहे. आजपासून बोलणं बंद. पण जे जे होईल, ते ते पाहायला तर हरकत नाही ?

गब्रू : पाहा, पण त्यावर बोलू नका.

बजाप्पा : ठीक, ठीक. बोलणं म्हणजे तरी काय, नुसतेच शब्द. हवेतले बुडबुडे. सोडले काय आणि न सोडले काय, सारखंच. ठीक आहे. आता गप्प.

[इतक्यात दूर कुठे तरी प्रचंड आवाज होतो].

गब्रू : काय झालं ?

टिपू : कसला आवाज झाला ?

बोकड : इत्ता बडा आवाज ! मेरेकु तो लगता है, मानसानेच हमला किया !

गब्रू : नाही. हा माणसांचा हल्ला दिसत नाही.

टिपू : चला, आपण जाऊन पाहू तरी.

गब्रू : नको. धावपळ नको. काही आणीबाणीचा प्रसंग असलाच, तर फ्यूरर आज्ञा सोडतील, त्याप्रमाणे करू. शिस्त विसरू नका. वेशिस्त धावपळीनं नुसता गोंधळ होतो आणि प्रश्न बास्त बिक्रट होतात. आपण इथंच थांबून निरोपाची वाट पाहू या.

[इतक्यात दोन कुत्रे लष्करी शिस्तीत येतात]

कुत्रा : अटेन्शन ! द फ्यूरर !

[सर्व अटेन्शनमध्ये उभे राहतात. सोटाजी प्रवेश करतात]

गब्रू : (नाझी सलामी देत) हेल फ्यूरर !

[सोटाजी सलामी घेतो. चिंतातुर आहे. क्षणभर सर्व शांत. सोटाजी दोन अस्वस्थ फेऱ्या मारतो.]

सोटाजी : कॉम्रेड गब्रू...

गब्रू : माय् फ्यूरर !

सोटाजी : आता झालेला आवाज ऐकलास ?

गब्रू : यस, माय फ्यूरर.

सोटाजी : पवनचक्की अचानक कोसळून पडली.

गब्रू : पवनचक्की कोसळून पडली ?

सोटाजी : (संतापाने) आह ! कामचुकार, नालायक, विनडोक सगळे ! बांध-काम कच्चं झालं असणार. त्याशिवाय असं होणार नाही. हंटरनं फोडून काढलं पाहिजे एकेकाला ! कुत्र्याच्या तोंडी दिलं पाहिजे. (एकदम एका कुत्र्याला) ए, यू देअर... !

कुत्रा : यस, माय फ्यूरर ?

सोटाजी : ब्रिंग मी विहस्की !

कुत्रा : यस, माय फ्यूरर ! (सलामी ठोकून जातो),

सोटाजी : (स्वतःशी धुमसत) नालायक, हरामखोर, पाजी ! आता आपल्याला हसायला बाहेरच्या माणसांना एक कारण मिळालं. कुचेष्टेला निमित्त मिळालं.

सोटाजी : (फेऱ्या मारताना एकदम थांबून) दॅटस् इट् ! या सगळ्याला कारण आहे, तो पशुद्रोही सुपडू. त्यानंच कारस्थान करून आपली पवनचक्की पाडली. आपली ही औद्योगिक झेप त्याला सहन झाली नाही, म्हणून माणसाशी फितुरी करून त्यानं पवनचक्कीला सुखंग लावला. पशुशाहीच्या अशा विश्वासवाताला क्षमा नाही. मी या क्षणी सुपडूला मृत्युदंडाची शिक्षा फर्मावतो. जो पशू त्याला जिवंत किंवा मेलेला माझ्यासमोर हजर करील, त्याला मी स्वतःच्या हातानं वीरचक्र क्रमांक दोन देईन, शिवाय दोन महिनेपर्यंत त्याला दुप्पट धान्य मिळेल. कॉमेड गब्रू...

गब्रू : माय फ्यूरर !

सोटाजी : कब्रुतरांना ताबडतोब बाहेर पाठवून प्रचार सुरू करा. सुपडूच्या विश्वासवातामुळे पवनचक्की पडली !

गब्रू : यस, माय फ्यूरर !

[कुत्रा दारूची वाटली व ग्लास घेऊन येतो. सोटाजी ग्लास भरित असताना सर्व पशू ' दारू, दारू, दारू ' असं कुजबुजू लागतात.]

सोटाजी : (एकदम ओरडून) होय, होय ! दारू ! कुणाची काय हरकत ?

टिपू : नाही आमची काय हरकत असणार, पण...

सोटाजी : पण ?

टिपू : पण म्हणजे... आपल्या घटनेत...

गवू : कॉम्रेड टिपू, घटना वाचलीत का तुम्ही नीट ? काय लिहिलंय ?

टिपू : मला आठवतंय, त्याप्रमाणं 'पशूंनी मद्यपान करू नये...'

गवू : तसं नाही. कलम असं आहे : 'पशूंनी अतिमद्यपान करू नये.' आता

आपले पयूरर अतिमद्यपान करताहेत, असं म्हणायचं का तुम्हांला ?

टिपू : छे, छे ! मी असं कुठं म्हणालो ?

गवू : शिवाय घटना बनवली कुणी ? पयूररनीच ना ? मग घटनेची...

सोटाजी : घटना, घटना, घटना ! घटना गेली खड्ड्यात ! पवनचक्की पडणं हे

केवढं मोठं राष्ट्रीय संकट आहे, याची कल्पना आहे तुम्हांला ? आज पवन-

चक्की पडली, उद्या या पशुद्रोह्यांच्या कारस्थानामुळं पशुशाही कोसळेल.

पशुशाहीच्या इतिहासातला हा अत्यंत संकटाचा काळ आहे. तेव्हा या क्षणा-

पणापासून घटना रद्द. यापुढं अत्यंत कठोर नियंत्रणाखाली ही पशुशाही

चालवली जाईल. शासनाविरुद्ध पशूंचं बोलणं बंद, तक्रार करणं बंद ! आप-

आपसांतली चर्चा सुद्धा बंद ! फक्त काम. काम आणि काम ! पवनचक्की

पुन्हा उभी राहीपर्यंत पशुउद्यानातल्या एकाही पशूनं उंसंत घेता कामा

नये. जो कामचुकारपणा करताना दिसेल किंवा कुरकुर करताना आढळून

येईल, त्याला ताबडतोब कडक शिक्षा दिली जाईल. यापुढं पशुउद्यानात

एकच नारा 'पवनचक्की, होणार नक्की !'

गवू : एकसाथ लगाव नारा 'पवनचक्की...'

सर्व : होणार नक्की !'

[प्रकाश जातो. कोपऱ्यातला 'एका'वर येतो.]

एक : पवनचक्कीचं काम पयूरर सोटाजी यांच्या कडक देखरेखीखाली चालू झालं.

या वेळी पवनचक्कीच्या भिंती तीन फूट जाडीच्या करण्याचा निर्णय घेण्यात

आला. त्यामुळं कष्ट आणखीनच वाढले. त्यात अन्नपुरवठा हळूहळू कमी

पडू लागला, पशुमंडळी हळू हळू कृश दिसू लागली. कातडी आणि हाडांचे

सांगाडेच पशुउद्यानात वावरताना दिसायला लागले. पण कटीण काळात पशु-मंडळींना वृद्ध डुक्कर मेजरचं शेवटचं भाषण वारंवार आठवे. त्याला अभिप्रेत असलेली पशुशाही ही नव्हे, याची त्यांना प्रकर्षानं जाणीव होई. आणि त्यांच्या डोळ्यांत दुःखाश्रू जमा होत. पण सोटाजीविरुद्ध आवाज उठवण्याचं धाडस मात्र एकातही नव्हतं.

भूकमार आणि हाल-अपेष्टा वाढतच होत्या.

हळू हळू एक विचित्र गोष्ट पशूंच्या लक्षात येऊ लागली. वृद्ध पशू, निरुपयोगी माद्या आणि कष्ट करण्याची ज्यांच्या अंगात ताकदच नाही, असे किंवा रोग-पीडित असे पशू गूढ रीतीनं नाहीसे होऊ लागले. याबाबत कुजबूज सुरू झाली, पण ती ताबडतोब दडपून टाकण्यात आली.

पवनचक्कीचं काम मात्र चालूच होतं.

टिपू घोडा बुद्धीनं दुबळ्या असला, तरी शरीरानं दांडग होता. दहा जनावरांचं काम तो एकटा करी. पण एके दिवशी, कसा कुगाला टाऊक, एका दगडाला ठेच खाऊन तो पडला. त्याचा उजवा पाय मोडला आणि पोटाला जबर मार बसला. त्याला उठता येईना. ताबडतोब कॉम्रेड गवूनं फ्यूरर सोटाजीच्या कानांवर वातमी घातली. आणि फ्यूरर सोटाजीनं आपला निर्णय दिला, 'इथं पशुउद्यानात टिपूवर इलाज होणार नाही. त्याला जनावरांच्या दवाखान्यात पाठविला पाहिजे !'

[प्रकाश जातो. प्लॅटफॉर्मवर येतो. जखमी टिपूला धरून आणतात. चंपी घोडी व बजाप्पा गाढव बरोबर आहेत. टिपू वेदनेनं म्हणत तळमळतो]

चंपी : अहो...अहो... ऐकलंत का ? त्रास होतोय का फार ?

टिपू : भयानक कळा उठताहेत...आई, ग ! नुसता पाय मोडलेला नाही. आता पोटात काही तरी होतंय...आणि आता वऱ्ही झालंय...आई, ग...

चंपी : गवूभाई तुम्हांला जनावरांच्या दवाखान्यात पाठवायचं म्हणताहेत.

टिपू : आता तेच मालक आहेत. ते म्हणतील, तसंच होऊ देत. अशा दुखण्याला तिथंच इलाज होईल.

चंपी : मला भीती वाटते, हो...मला भीती वाटते...

टिपू : भ्यायचं काय त्यात ? ... मी तिथं नक्की बरा होईन !

चंपी : पण बरं होऊन परत आल्यावर पुन्हा लगेच कामावर नाही जायचं, हो...

टिपू : वा ? असं कसं होईल ? कामावर तर जायलाच पाहिजे... पवनचक्की पुरी व्हावयाची आहे... पवनचक्की एकदा पुरी झाली, की सगळ्यांच्या कष्टाचं चीज होईल— मग सगळ्यांना आराम... भरपूर आराम... भरपूर चारापाणी. तेवढी पवनचक्की मात्र ...

चंपी : पवनचक्की मरू देत तिकडं— तुम्ही तुमच्या आरामाचं पाहा.

टिपू : आराम नंतर... पवनचक्की झाल्यानंतर !...

बजाप्पा : पवनचक्की झाल्यावर सगळ्यांना आराम मिळणार, सगळीकडे सुवत्ता येणार. असं म्हणतोस, टिपू ? पाहू या. आपल्याला काय ?

चंपी : ऐकलंत का ? गड्रूभाऊजी सांगत होते, म्हातान्या पशूंच्यासाठी एक वृद्धाश्रम निवणार आहे, म्हणे. तुम्ही बरे होऊन परत आला, की आपण तिथंच जाऊन राहू या.

[गड्रू आणि काही पशू येतात.]

गड्रू : कॉम्रेड टिपू, कसं काय वाटतंय आता ?

टिपू : बरं आहे... तसं बरं आहे...

गड्रू : दवाखान्याची गाडी आत्ता येईल. फ्यूररनी सर्व पैसे भरलेले आहेत. पंधरा दिवसांत खडखडीत बरे होऊन तुम्ही परत याल. आणि हो ! फ्यूररनी तुम्हांला एक खास निरोप दिलाय, 'यापुढं तुम्ही काम करायचं नाही.' वृद्धाश्रमात तुम्ही नवरा—बायकोंनी उरलेले दिवस मजेत काढायचे. फ्यूररनी तुम्हांला पेन्शनही मंजूर केलेलं आहे.

टिपू : आभारी आहे. फ्यूररना माझा नमस्कार सांगा आणि माझ्यातर्फे विनंती करा... एवढी पवनचक्की पुरी होऊ द्या, मग मी आनंदानं फ्यूरर म्हणतील तिथं जाईन.

[इतक्यात एक बंद गाडी— गज मारलेली— आणली जाते.]

गड्रू : चला. दवाखान्याची ॲम्ब्युलन्स आली. कॉम्रेडस्, पेशंटला अगदी जपून ॲम्ब्युलन्समध्ये चढवा. अगदी हळू...

[गाडीचा दरवाजा उघडला जातो.]

टिपू : कॉम्रेडस्, नमस्कार... बरा होऊन आलो, की भेटूच... तोपर्यंत पवन-चक्कीच्या कामात कसूर करू नका. लक्षात ठेवा. पवनचक्की झाल्यानंतरच आपल्या सवाना चार मुखाचे दिवस दिसणार आहेत. आई, ग...

गवू : हळू हळू...

[सर्व पशू टिपूला गाडीत चढवू लागतात. गवू गाडीवानाला हळूच बाजूला घेतो.]

गवू : (दबलेल्या आवाजात) गाडीचा दरवाजा बंद करून ताबडतोब भरघाव इथून निघून जा. कुणालाही संशय येता कामा नये. रक्कम आणलीस ?

गाडीवान : हो. (पाकीट देतो.) मोजून आणलेत.

गवू : असं ? (हसून नोटा मोजू लागतो)

[हे सर्व चालू असताना बजाप्पा गाढव शांतपणे गाडीकडे पाहात असतो. तो एकदम दचकतो.]

बजाप्पा : (ओरडून) थांबा, थांबा ! अरे, ही गाडी दवाखान्याची नाही. ही पुसट झालेली अक्षरं वाचलीत का ? ही कत्तलखान्याची गाडी आहे. टिपूला कत्तलखान्यात पाठवताहेत हे चांडाळ !

चंपा : (हंबरडा फोडून) नाही, नाही !... सोडा, सोडा ! मेल्यांनो, सोडा त्यांना !

[एकच आरडाओरडा होतो. इतक्यात कुत्रे मुंकात येतात व सर्वांना गाडीमासून दूर ठेवतात. गाडीवान झटकून गाडीचा दरवाजा बंद करतो. कुलूप टोकतो. चंपा व बजाप्पा गाडीकडे जाण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतात, पण कुत्रे त्यांना दूर ठेवतात. गाडीत टिपू जिवाच्या आकांतानं ओरडत पिंजऱ्याबाहेर पडण्यासाठी धडपडू लागतो.]

टिपू : (ओरडत) मला मरायचं नाही !... मला बाहेर येऊ द्या ! मला जगायचंय !... मला जगायचंय ... !!

[उरल्यासुरल्या शक्तीनं पिंजऱ्याऱ्चा दरवाजा फोडप्याऱ्चा प्रयत्न करतो... लाथा झाडतो. डोकं गजावर आपटतो, पण व्यर्थ]

गब्रू : (ओरडून) बघता काय ?... गाडी बाहेर काढा इथून !

[चंपा आकांत करते. टिपू दरवाज्यावर धडका मारीतच असतो.]

टिपू : चांडाळांनो, मला सोडा !... मला मरायचं नाही ! मला जगायचंय !...

चंपा... चंपा... चंपा... !

चंपा : मालक !... मालक !... चांडाळांनो, सोडा त्यांना !...

[पण कुत्रे भयानक भुंकत आडवे येतात. चंपाला पिंजऱ्यापाशी जाऊ देत नाहीत. बजाप्या वगैरे इतर पशूही काही करू शकत नाहीत. गाडीवान गाडी बाहेर घेऊन जातो. टिपूचा व चंपाचा हंबरडा हवेत विरून जातो व त्या बरोबरच प्रकाश जाऊन गब्रूवर येतो.]

गब्रू : (अत्यंत दर्दभऱ्या आवाजात) कॉम्रेडस्, आपले दिवंगत मित्र कॉम्रेड टिपू यांची अखेरच्या क्षणापर्यंत सेवा करण्याचं भाग्य मला लाभलं. त्यांच्या मृत्युसमयी मी त्यांच्यापाशीच होतो. तो क्षण आठवला, की मन कसं गहिवरून येतं ! (डोळे पुसतो.) त्यांचे प्राण कासावीस होत होते. श्वास जड झालेला होता. तोंडातून शब्द फुटत नव्हता. तरी त्या पशुशाहीच्या थोर भक्तानं आणि वंदनीय फ्यूरर यांच्या एकनिष्ठ सेवकानं आपल्या सर्व पशूंना उद्देशून शेवटचा संदेश दिलेला आहे. त्यांचे शेवटचे शब्द होते :

' पशुक्रांतीचा विजय असो. वंदनीय फ्यूरर यांचा विजय असो. सर्व पशूंनी फ्यूरर सोटाजी यांच्याशी एकनिष्ठ राहावं. त्यातच पशूंचं कल्याण आहे. जय क्रांती ! जय सोटाजी ! '

(पुन्हा डोळे टिपतो. मग गंभीर आवाजात).

गेल्या काही दिवसांत पशुमंडळींत पवनचक्कीबद्दल एक गैरसमज पसरलेला आमच्या निदर्शनास आलेला आहे. पवनचक्की तयार झाल्यानंतर वीज निर्माण होणार आहे. पशूंना खूप सुखसोयी मिळणार आहेत. ऐशआरामात राहता येणार आहे. वगैरे वगैरे. कॉम्रेडस्, हा भ्रम डोक्यातून ताबडतोब

काढून टाका. ऐशआराम, सुखसोयी या सर्व कल्पना आता कालवाह्य आहेत. नव्या पशुशाहीच्या कल्पनेप्रमाणे पशूंचं खरं समाधान आणि सार्थक आहे 'अर्धपोटी राहून कावाडकष्ट करण्यात.' पशुशाहीसाठी असा त्याग करील, तोच खरा पशुशाहीचा पाईक.

कॉम्रेड, फ्यूरर सोटाजी यांचा नवा फतवा असा आहे : 'पशुशाही चालवण्याचा खर्च इतका अवाढव्य आहे, की तो भागवण्यासाठी पवनचक्की चाळू झाल्यानंतर तिचा उपयोग पिठाची गिरणी चालवण्यासाठी करण्यात येणार आहे. या गिरणीचा उपयोग फक्त माणसांना होणार असला, तरी त्या मोठदल्यात मिळणाऱ्या पैशावरच ही पशुशाही चालवणं शक्य होणार आहे. दॅट्स ऑल !'

[प्रकाश जाऊन कोपण्यातल्या 'एका'वर येतो.]

एक : झालं. पशूंचा एका क्षणात भ्रमनिरास झाला. एका क्षणात सर्व आशा-आकांक्षांचा चक्काचूर झाला. आता त्यांच्या नशिबी आले फक्त उपाशी पोटी कष्ट, कष्ट आणि कष्ट !! डुक्कर आणि कुत्रे मात्र या नियमाला अपवाद होते. वेसुमार दारू पिणं, अधाशासारखं खाणं, आणि ऐशआरामात लोळणं या वाचतीत त्यांनी माणसांच्यावरही ताण केली.

असं होता होता पशुशाहीचा चौथा वर्धापन दिन येऊन पोचला...

[प्रकाश जाऊन सभास्थानावर येतो. सर्व पशू जमा झालेले आहेत. कुत्रे व डुक्करे लष्करी थाटात आहेत. सर्व समारंभाला एक लष्करी वळण आहे. बिगुल्स, ड्रम्स वगैरे वाजतात.]

एक डुक्कर : (अनाउन्स करीत) हिज इंपीरियल मॅजेस्टी समस्तपशुपालक फ्यूरर सोटाजी द फर्स्ट !

[ट्रॅपेट्स वाजतात. सम्राटाच्या थाटात सोटाजी प्रवेश करतो]

गब्रू : (नाझी सलामी देत) हेल फ्यूरर !

सर्व : (तशीच सलामी देत) हेल फ्यूरर !

[सोटाजी हिटलरच्या स्टाईलने सलामी स्वीकारतो.]

एक डुक्कर : युवर मॅजेस्टी, माणसांचे काही प्रतिनिधी आजच्या या पशुशाहीच्या चौथ्या वर्धापन-दिनानिमित्त आपल्या सेवेत नजराणा घेऊन आलेले आहेत. सोटाजी : येऊ द्या.

[ट्रंपेटस्. माणसांचे प्रतिनिधी फुलांचा हार गुच्छ व एका ताटात बटाटे व विहस्कीची एक बाटली घेऊन येतात. सोटाजी नजराणा स्वीकारतो.]

सोटाजी : माणसाचा हा नजराणा आम्ही आनंदानं स्वीकारतो. या आनंदाच्या क्षणी माणूस आणि पशू यांच्यांत जी एक नवी साहचर्याची भावना निर्माण झालेली आहे, ती वृद्धिंगत व्हावी, म्हणून आम्ही एक नवी घोषणा जाहीर करित आहोत. 'चार पाय चांगले, पण दोन पाय त्यांहून चांगले.'

माणूस : (वाकून) धन्यवाद !

सोटाजी : आता आमचा सेनाविभाग माणसांप्रमाणे दोन पायांवर मार्च-पास्ट करील.

[त्रिगुल्स् ड्रम्स् वगैरेंच्या ठेक्यात कुत्रे व डुक्कर दोन पायांवर परेड करित स्टेजच्या एका बाजूने येऊन दुसऱ्या बाजूला मार्च-पास्ट करतात. सोटाजी सलामी घेतो. माणसे टाळ्या वाजवतात. मार्च-पास्ट संपताच एक डुक्कर मद्याचे तबक घेऊन प्रवेश करतो. सोटाजी, गब्रू वगैरे माणसांच्या बरोबर प्याले उचलतात.]

सोटाजी : (उभा राहून) पहिला टोस्ट...माणसांच्या व पशूंच्या साहचर्याला.

[सर्व ग्लास उंचावून मग तो तोंडाला लावतात.]

माणूस : (उठून) टु हिज मॅजेस्टी सोटाजी द फर्स्ट !

[सर्व ग्लास उंचावून पितात.]

गब्रू : (उठून) माणसांच्या प्रगतीला

[सर्व ग्लास उंचावतात.]

माणूस : (उठून) डुकरांच्या प्रगतीला !

[सर्व पितात.]।

[प्रकाश जातो व कोपन्यातल्या 'एका' वर येतो.]

एक : असं तासभर चालूच राहिलं. माणसं आणि डुकरं दोन्ही दारूनं पार झिंगून गेली.

बोलता बोलता केव्हा ठिणगी पडली, कुणाला ठाऊक, पण एकदम भडका उडाला. डुकरं आणि माणसं जीव तोडून भांडायला लागली...

[प्रकाश सभेवर येतो. भांडण चालूच असते.]

सोटाजी : (झिंगलेला) तुम्ही...तुम्ही माणसं नालायक आहात !

माणूस : (हाही झिंगलेलाच) नालायक, तू भडव्या !

गब्रू : (झोकांड्या खात) आमच्या फ्यूरला नालायक म्हणतो ... भडव्या म्हणतो ... थोबाड फोडून टाकीन, हरामखोर !

माणूस : अवे, जा बे !... थोबाड फोडतोय ! त्या आधी दात नाही तोडणार तुझे ?

सोटाजी : सोड...सोड !...कुत्रे सोड !! फाडून खाऊ दे ! कुत्रे सोड साल्यांच्या अंगावर ... !

माणूस : सोड ... सोड ! कुत्रे सोड !! गोळ्याच घालतो एकेकाला !

[भांडणाचा मूकाभिनय प्रेक्षकांना दिसत राहतो. कोपन्यातल्या 'एका'चे शब्द ऐकू येऊ लागतात.]

एक : भांडता भांडता सगळ्यांचे चेहरे पार बदलून गेले. दारूच्या आणि भांडणाच्या नशेनं सगळे विचित्र, वेगळेच दिसायला लागले. विचारे इतर पशू चुपचाप राहून हा चमत्कार पाहातच राहिले. बावरून ते कधी डुकरांच्याकडे पाहात, तर कधी माणसांच्या चेहऱ्यांकडे पाहत. आणि पाहता पाहता हळू हळू त्यांना डुकर कोणता आणि माणूस कोणता, हेच ओळखता येईनासं झालं !

[प्रकाश जातो. सर्वत्र अंधार]

म. प्र. सं. राणे, पाचगालय शाळा.

क्र. 95594 नं. दि. 23/1/15

पडदा

Besi-dama.